

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ**

Кафедра загальної та клінічної психології

Випускна кваліфікаційна робота
на правах рукопису

ШИКУН ВІТАЛІЙ

**СТАТЕВО-ВІКОВІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ
В ПІДЛІТКОВО-ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ**

Спеціальність: 053 «Психологія»
Освітньо-професійна програма «Клінічна психологія»
Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:
МАЛІМОН ЛЮДМИЛА ЯКІВНА,
кандидат психологічних наук,
професор,
професор кафедри загальної
та клінічної психології

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол _____
засідання кафедри загальної та клінічної психології
від _____

Завідувач кафедри
_____ (Журавльова О.В.)

ЛУЦЬК 2024

АНОТАЦІЯ

Шикун В. Статеві-вікові особливості розвитку емпатії в підлітково-юнацькому віці. – Рукопис.

Випускна кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 053 – Психологія. – Волинський національний університет імені Лесі Українки, Луцьк, 2024.

Робота присвячена вивченню емпатії у системі інших особистісних властивостей, зокрема самооцінки, комунікативних умінь та ціннісних орієнтацій в підлітково-юнацькому віці. На основі аналізу теоретичних джерел обгрунтовано вплив емпатії на особистісний та моральний розвиток учнівської молоді, її спрямованість, соціально-психологічну адаптацію та особистісну самореалізацію. Водночас, емпатія в роботі розглядається як не лише інтегративна особистісна якість, а й складне структурне утворення, в якому виділяється емоційний (співпереживання), когнітивний (співчуття) та дієвий (внутрішнє та реальне сприяння, допомога) компоненти.

Проведене дослідження розвитку емпатії у двох вікових групах (підлітків та юнаків) дало можливість виявити дещо вищий (проте статистично недостовірний) рівень розвитку цієї якості у юнацькому віці. Аналіз гендерних особливостей показав, що існують статеві розходження в показниках окремих складових і загального рівня емпатії. Можна говорити про те, що дівчата більш емпатійні до героїв художніх творів і до тварин, ніж юнаки. У старшокласниць також прослідковується більша схильність співчувати і співпереживати дітям. Загальний рівень емпатії в дівчат також вищий, ніж у юнаків.

Статистично значущі статево-вікові відмінності у загальній вибірці виявились за такими показниками: ціннісними орієнтаціями, комунікативною компетентністю, домінуванням та дружелюбністю. Відмінності між групами різного віку у сформованості ціннісних орієнтацій обумовлені різницею цих

показників у чоловічій вибірці; показник домінування статистично значущо відрізняється як у хлопців, так і у дівчат; а різниця у дружелюбності обумовлена різницею між дівчатами – десятикласниці виявились значно дружелюбнішими за семикласниць.

Кореляційний аналіз досліджуваних показників дав можливість встановити, що декілька з них взаємопов'язані з емпатією, зокрема, ціннісні орієнтації, стать та комунікативна компетентність. Виявлено, що дівчата відрізняються більш високими показниками загального рівня емпатії в обох групах (підлітків та юнаків), що підтверджено результатами дослідження. Водночас, соціально спрямована система цінностей сприяє здатності до співпереживання і навпаки – здатність співпереживати детермінує формування морально-етичних суспільних цінностей особи. Комунікативна компетентність передбачає вміння адекватно, з позицій взаємодовіри, сприймати себе та інших, а в основі емпатійності особи лежить прагнення до взаємодії на тих самих засадах.

Отже, в ході кореляційного аналізу було встановлено, що декілька показників є пов'язаними з емпатією: стать, ціннісні орієнтації та комунікативна компетентність особистості. Це ще раз підтверджує системоутворюючу роль емпатії у формуванні соціальної спрямованості особистості, яка передбачає, крім емоційного та когнітивного компонентів, дієвий – прагнення до співдопомоги, співучасті у справах іншого.

Ключові слова: емпатія, самооцінка, ціннісні орієнтації, комунікативні вміння, статево-вікові відмінності, підлітки, юнаки.

Shykun V. Sex and age peculiarities of empathy development in adolescence and youth. – Manuscript.

Graduation qualifying work for obtaining an educational degree “Master” in specialty 053 – Psychology. – Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, 2024.

The work is devoted to the study of empathy in the system of other personal properties, in particular self-esteem, communication skills and value orientations in adolescence and youth. Based on the analysis of theoretical sources, the influence of empathy on the personal and moral development of students, their orientation, socio-psychological adaptation and personal self-realization is substantiated. At the same time, empathy is considered not only as an integrative personal quality, but also as a complex structural formation, which includes emotional (empathy), cognitive (compassion) and effective (internal and real assistance, help) components.

The study of the development of empathy in two age groups (adolescents and young men) made it possible to identify a slightly higher (but statistically unreliable) level of development of this quality in adolescence. The analysis of gender peculiarities showed that there are gender differences in the indicators of individual components and the overall level of empathy. It can be said that girls are more empathetic to the characters of fiction and animals than boys. High school girls also show a greater tendency to sympathize and empathize with children. The overall level of empathy among girls is also higher than among boys.

Statistically significant gender and age differences in the overall sample were found in the following indicators: value orientations, communication competence, dominance, and friendliness. The differences between groups of different ages in the formation of value orientations are due to the difference in these indicators in the male sample; the dominance indicator is statistically significantly different for both boys and girls; and the difference in friendliness is

due to the difference between girls - tenth-graders were significantly friendlier than seventh-graders.

The correlation analysis of the studied indicators made it possible to establish that several of them are interrelated with empathy, in particular, value orientations, gender, and communication competence. It was found that girls are characterized by higher levels of general empathy in both groups (adolescents and young men), which is confirmed by the results of the study. At the same time, the socially oriented system of values promotes the ability to empathize and vice versa - the ability to empathize determines the formation of moral and ethical social values of a person. Communicative competence implies the ability to perceive oneself and others adequately, from the standpoint of mutual trust, and the basis of a person's empathy is the desire to interact on the same basis.

Thus, the correlation analysis revealed that several indicators are related to empathy: gender, value orientations, and communication competence of the individual. This once again confirms the systemic role of empathy in the formation of a person's social orientation, which includes, in addition to emotional and cognitive components, an effective one - the desire for co-help, complicity in the affairs of another.

Keywords: empathy, self-esteem, value orientations, communication skills, gender and age differences, adolescents, young men.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
<p>РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ</p>	
1.1. Поняття емпатії у психологічних дослідженнях.....	11
1.2. Розвиток емпатії в онтогенезі.....	19
1.3. Особливості розвитку емпатії в підлітково-юнацькому віці.....	23
Висновки до 1 розділу.....	30
<p>РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ТА ЇЇ СКЛАДОВИХ В СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ</p>	
2.1. Характеристика вибірки та методик дослідження.....	31
2.2. Результати дослідження та їх обговорення	
2.2.1. Аналіз вікових та гендерних особливостей розвитку емпатії у досліджуваній вибірці.....	33
2.2.2. Опис результатів дослідження самооцінки, комунікативних умінь та ціннісних орієнтацій підлітків та юнаків.....	37
2.3. Аналіз відмінностей в досліджуваних показниках відповідно до віку та статі респондентів.....	43
2.4. Аналіз взаємозв'язку емпатії з особистісними характеристиками респондентів вибірки.....	49
Висновки до 2 розділу.....	51
ВИСНОВКИ.....	52
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	54
ДОДАТКИ.....	60

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Період підліткового та юнацького віку, що збігається з процесом дорослішання, є ключовим для позитивного розвитку емпатії та її інтеграції в структуру особистості. У цей час формується емпатійність як вікова особливість особистісного становлення. У ранньому юнацькому віці емпатія стає інтегральною характеристикою, яка відображає ставлення особистості до оточуючого світу, інших людей і самої себе, демонструючи розвиток її найвищих форм.

Поняття інтегральної емпатії охоплює цілісну, багатовимірну, ієрархічно структуровану систему. Феноменологічною основою емпатії є здатність до сприйняття й відображення переживань іншої людини та їх подальшої трансформації у власні. Цей процес може відрізнятися рівнем складності й проходити на різних рівнях: психофізіологічному, психічному, соціопсихологічному та духовному.

Результати досліджень вітчизняних психологів О.Алпатової, М. Балинської, О. Вавринів, О.Вовченко, Л. Журавльової, І. Коган, Н.Корчакової, О.Саннікової, Л. Ткачук та інших свідчать про те, що емпатія здійснює суттєво впливає на особистісний розвиток підлітків та юнаків, її спрямованість, соціально-психологічну адаптацію та особистісну самореалізацію.

Емпатія та емпатійне переживання (співпереживання, співчуття) досліджуються в різних психологічних школах в контексті вивчення спілкування, розвитку особистості, її взаємодії в різних видах діяльності. Емпатія вважається важливим фактором морального розвитку особистості (Ф.Хофман; М.Соломатіна). Вона розглядається як ефективний засіб розкриття і засвоєння внутрішнього сенсу моральних відносин (Т.Рібо, А.Бандура, І.Бех). Емпатія сприяє формуванню гуманних відносин, альтруїстичного стилю поведінки (Т.Рібо, В.Штерн, М.Мак-Дауголл, Т.Ліппс). Емпатичне співчуття, співпереживання є мотивуючим

посередником діяльності допомоги (Ф.Хофман, М.Девіс). Емпатійність розглядається як один із засобів обмеження людиною власної агресивності (А.Мехрабіен, Н.Епштейн, З.Фрейд). Емпатія також вважається необхідною умовою розвитку особистості (К.Роджерс, Е.Фромм).

Емпатія є цілісним феноменом, який поєднує свідомі та підсвідомі аспекти психіки. Її основна мета полягає у "проникненні" у внутрішній світ іншої людини. Цей феномен має соціально-психологічне походження і багаторівневу структуру, що включає психофізіологічний, психологічний і соціально-психологічний рівні. Емпатія може проявлятися як процес, властивість або стан.

Однією з ключових складових емпатійного процесу є емпатійне розуміння, яке має свої особливості. Воно формується в результаті соціалізації особистості і виникає завдяки взаємодії афективних, когнітивних та діяльнісних компонентів

Відчуття стану іншого, розуміння його внутрішнього світу, співпереживання та співчуття є необхідною умовою формування гуманістично орієнтованих та соціально активних членів суспільства.

Проблема розвитку емпатійності як особистісної властивості особливо гостро постає у підлітковому та юнацькому віці, оскільки саме ці періоди є максимально сенситивними для формування стійких особистісних якостей молодій людині. Водночас, емпатія (рівні її сформованості) здійснює вплив на розвиток особистості школяра, що, безумовно, дозволить оптимізувати психокорекційну та психотерапевтичну роботу зі старшокласниками, спрямовану на формування здатності до співчуття, співрозуміння та співдопомоги. Саме це обумовило вибір теми та визначає актуальність дипломної роботи.

Мета дослідження полягає у виявленні статево-вікових особливостей розвитку емпатії у школярів підлітково-юнацького віку.

Об'єкт дослідження – емпатія як соціально-психологічний феномен.

Предмет дослідження – статево-вікові особливості розвитку емпатії у школярів підлітково-юнацького віку.

Відповідно до мети були визначені такі **задачі** дослідження:

1. Здійснити аналіз існуючих підходів до дослідження феномену емпатії у психологічній літературі.
2. Охарактеризувати розвиток емпатії в онтогенезі та розкрити її роль у формуванні та становленні особистості школяра.
3. Визначити вікові та гендерні особливості розвитку емпатії.
4. Дослідити взаємозв'язок між рівнями розвитку емпатії та сформованістю основних особистісних новоутворень у старшому шкільному віці: самооцінкою, системою морально-етичних цінностей, комунікативною компетентністю.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають: підходи до вивчення психічного розвитку та формування особистості (М.Боришевський, Г.Костюк, О.Киричук, С.Максименко та ін.); психологічні уявлення про сутність і закономірності підліткового та юнацького віку (Е.Еріксон, О. Ічанська, І.Кон та ін.); уявлення про механізми емпатії та її роль в особистісному розвитку людини (А.Адлер, О.Алпатова, О. Вавринів, Т. Василюшина, К.Роджерс, О. Орищенко, Т. Рябовол, Г. Свідерська, Л. Ткачук, Н. Федчишена, І. Штих та ін.).

Методи дослідження. У роботі використовується комплекс методів дослідження, що включає:

- методи підготовки та організації дослідження (аналіз та систематизація теоретичних підходів та емпіричних результатів з досліджуваної проблеми, що містяться у наукових літературних джерелах);
- методи збору та аналізу емпіричних даних (спостереження, тестування); методи математичної статистики. Вивчення емпатії здійснювалось за допомогою методики на виявлення емпатійних тенденцій А.Мехрабієна та Н.Епштейна та за допомогою тесту емпатійного потенціалу особистості (метод експрес-діагностики емпатії), розробленого І. Юсуповим.

Використовувалась методика дослідження сформованості соціально-етичних цінностей дитини відповідно до сфер досвіду її взаємодії з навколишнім суспільним середовищем у модифікації В. Киричука. Комуникативна компетентність школярів досліджувалась за допомогою тесту- опитувальника комуникативних вмінь; діагностика стилю спілкування і структури міжособистісних стосунків здійснювалась за допомогою методики Лірі; для вивчення самооцінки використовувалась методика визначення самооцінки Кисельова;

- методів математичної статистики, зокрема аналізу середніх значень, відсоткового та кореляційного аналізу.

Дослідження проводилось на базі двох шкіл м. Луцька Волинської області. Загалом у програмі емпіричного дослідження взяло участь 68 школярів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що охарактеризовано вікові та гендерні особливості розвитку емпатії в підлітково-юнацькому віці; вперше визначено взаємозв'язок між рівнем розвитку емпатії та сформованістю особистісних характеристик старшого школяра: адекватної самооцінки, комуникативних вмінь та морально-етичних цінностей; встановлено вплив емпатійності як особистісної властивості на розвиток особистості у підлітковому та юнацькому віці.

Практичне значення дослідження визначається можливістю застосування в практиці навчально-виховної роботи школи отриманих даних щодо важливості цілеспрямованого розвитку емпатії у старшому шкільному віці, використання з цією метою шкільними психологами методів психокорекції, психотерапії та психотренінгу, що сприятиме гармонійному становленню особистості школяра.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Робота вміщує 6 таблиць, 4 рисунки. Основний зміст роботи викладено на 53 сторінках, загальний обсяг роботи 75 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Поняття емпатії у психологічних дослідженнях

Здатність проникати в психіку іншої людини, співчувати їй та розуміти її почуття, визначається як емпатія (від англ. empathy – співчуття, співпереживання, вміння поставити себе на місце іншого). Древньогрецькі філософи та філософи більш пізнього періоду (А.Сміт, Г.Спенсер, А.Шопенгауер) трактували емпатію як природню властивість людини, яка виражається у співчутті до інших. Філософський підхід до проблеми симпатії отримав теоретичний розвиток та обґрунтування у працях психологів.

Одна з перших теорій емпатії була сформульована у 1885р. німецьким психологом Теодором Ліппсом. Емпатію він розглядав як особливий психічний акт сприймання людиною іншої людини, внаслідок чого відбувається проектування на неї свого емоційного стану, відчуваючи при цьому позитивні або негативні естетичні переживання. Емпатія виступала також одним із найважливіших переживань з точки зору Вільгельма Дільтея. Здатність до співпереживання він розглядав як умову розуміння культурно-історичної людської реальності [17].

Не можна обійти увагою дуже цікаву трактовку психологічної природи симпатії, яку запропонував французький психолог Теодаль Рібо (1897 рік). Емпатія для Т.Рібо – психофізіологічна властивість тварин та людини, одна з первинних емоцій, яка має безмежну пластичність виявлення. Головним внеском Т.Рібо в загальну теорію емпатії вважається положення про гетерогенність емпатичних емоцій, а також гіпотеза про те, що на різних стадіях розвитку особистості механізми емпатії різноманітні. Т.Рібо зробив спробу встановити етапи онтогенетичного розвитку здатності до емпатії [27].

В період становлення самостійної системи науково-психологічних знань базовим матеріалом для визначення поняття емпатії служили праці американських психологів Мак Дауголла (1889 рік), який висунув теорію інстинктивного походження симпатії, визначив її форми: активну та пасивну; Ф.Олпорта (1924 рік), який запропонував розглядати симпатію як умовно-рефлекторний феномен, залежний від соціального досвіду людини; та німецького психолога М.Шелера (1923 рік), який розробив класифікацію форм симпатії від нижчих (наслідування, вчуття) до вищих (співчуття), впритул до космічного почуття, більш високого, раціонального стану – істинної симпатії [6].

Термін „емпатія” як самостійне поняття вперше ввів у психологію Е.Тітченер (1909 рік) для визначення процесу вчування. З того часу емпатія здобула багато як лексичних, так і психологічних відтінків значень. Саме тому єдиної думки з приводу визначення емпатії немає [30].

Велика заслуга в розвитку проблеми емпатії належить психоаналітикам, які розглядали її як найважливіший компонент у взаємодії психоаналітика з пацієнтом. Проаналізуємо окремі з них.

Карл Ясперс (1913) у своїй монументальній роботі «Загальна психопатологія» розмежував пояснюючу і розуміючу психологію, знайшовши концептуальному інструменту активне практичне застосування. Автор тонко розрізнув два типи психіатричних сутностей: події, що доступні нашому розумінню, і процеси, що можуть бути пояснені, хоча і не доступні розумінню. В рамках розуміючої психології Ясперс вбачав два базових типи розуміння: статичне і генетичне. Статичне розуміння стосується станів свідомості, що можуть бути зрозумілі людиною, що їх спостерігає, завдяки досвіду (феноменологія). Генетичне розуміння через зв'язок мотивів усвідомлює, як один стан свідомості виникає з іншого (розуміюча психологія). Генетичне розуміння має два різновиди. Раціональне розуміння означає, що ми вловлюємо зміст чого-небудь згідно правил логіки - так ми розуміємо вимовлене слово. Емпатичне (чи психологічне) розуміння

дозволяє нам зрозуміти саму людину, включаючи нас в область психологічних взаємин і психології як такої. Концепція Ясперса визнає за емпатією роль основного інструмента розуміючої психології (а отже, і психотерапії). Відштовхуючись від запропонованих Ясперсом визначень, ми надалі будемо визначати емпатію головним чином як здатність однієї людини відчувати і зрозуміти те, що відчуває інша [6].

З.Фрейд ніколи не приділяв проблемі емпатії особливої уваги і не присвятив їй окремого дослідження. Однак, як підкреслюють Лернер і Немировский (1989), З.Фрейд цілком усвідомлював важливість тієї ролі, яку емпатія відіграє в процесі психоаналітичного лікування. Наприклад, коли в роботі 1913 року «Вступ до психотерапії» виникає питання про те, з якого моменту повинна починатися інтерпретація, він особливо підкреслює, що аналітику ніколи не слід розпочинати тлумачення до того, коли між ним і пацієнтом налагодиться почуттєве розуміння (емпатія). Варто згадати і про те, що в роботі 1905 року «Дотепність та її відношення до несвідомого» Фрейд досить часто використовує слово «емпатія» для позначення розуміння, що виникає у двох людей, які обмінюються жартами. Фрейд говорить, що той, хто хоче зрозуміти людину, ставить себе на її місце, і в такий спосіб відбувається реалізація психічної енергії, розрядка її через сміх. Цей ефект, говорить Фрейд (1905), пов'язаний з емпатією, оскільки ситуація здається нам комічною тільки доти, поки в ній знаходимося не ми самі, а інша людина. У випадку, коли подібна ситуація стосується нас безпосередньо, вона створює не комічний, а, навпаки, пригнічуючий ефект. У даному випадку Фрейд використовував поняття «емпатія» не для позначення способу розуміння іншої людини, а як міру розходження між Я людини й інших людей. В роботі «Психологія мас і аналіз Я» З.Фрейд вказує на особливе значення емпатії, говорячи, що вона «...відіграє найважливішу роль у розумінні того в інших людях, що споконвічно є чужим нашому Я».

Після З.Фрейда багато хто з аналітиків здійснював спробу розробити поняття емпатія, проте найглибший аналіз можна побачити в

працях Ференци. Його знамените есе «Гнучкість психоаналітичної техніки» (1928) можна назвати найбільш оригінальним і глибоким дослідженням у даній області. Ференци вважав, що в схемі «психоаналітик-пацієнт» завжди є деякий особистісний компонент, що полягає в тому, що психоаналітик повинен працювати тактовно, тобто емпатійно. «Емпатійним» Ференци вважав того аналітика, який здатний зауважувати і навіть передбачати реакції свого пацієнта [16].

Дослідники також розрізняють симпатію і емпатію, зокрема симпатія розглядається як здатність переживати чи страждати разом з іншою людиною, що ґрунтується на відчутті схожості з об'єктом, а емпатія є переживанням страждання усередині об'єкта – у цьому випадку ідентифікація здійснюється на підставі якостей суб'єкта, вкладених всередину об'єкта (проективна ідентифікація) [17].

Ямпей (1985) називає емпатію найважливішою умовою психоаналітичного розуміння і визначає її як здатність поставити себе на місце іншого і з розумінням розділити його думки і бажання.

В останні роки над осмисленням проблеми емпатії більше інших працював Хайнц Кохут. Вже в перших своїх працях (1959) він стверджував, що психологічні факти збираються тільки шляхом інтроспекції емпатії (яка, на його думку, є вікарною формою інтроспекції). Він також те, що факти, отримані методами емпатії й інтроспекції, є психологічними, а всі інші - ні. У цьому і полягало революційне нововведення: емпатія була визнана не тільки обов'язковою умовою психоаналітичної роботи (про що вже було відомо з часів Ференци), але самою суттю психологічного методу. Кохут надав емпатії методологічної ваги у психології. Сформульоване в 1959 році положення повторюється і підсилюється в 1971, коли Кохут визнає емпатію „способом пізнання, спеціально пристосованим для сприйняття складних психологічних конфігурацій” (1971). Кохут розглядав емпатію як особливий вид пізнання і найважливіший елемент психологічної практики, як вікарну

інтроспекцію, здатність проникнути в почуття і внутрішнє життя іншої людини, пережити, хоча й меншою мірою, те, що переживає інший [47].

Таким чином, звертаючись до проблеми емпатії, більшість психоаналітиків прагнуть розглядати її як комплексний феномен, пов'язаний із процесом ідентифікації - специфічну форму ідентифікації, що у більшості випадків має плинний характер, є несвідомою, не є регресивною за своєю природою (Левс, 1985; Ямпей, 1985).

Порівняння існуючих сучасних підходів до розуміння поняття емпатії дало змогу виявити певні тенденції у її теоретичному обґрунтуванні. Одними дослідниками (А. Зимянський, К.Роджерс) емпатія розглядається як процес чи стан, іншими (О. Алпатова, Л. Журавльова, І. Коган, Н.Корчакова) – як здібність чи властивість.

В трактуванні проблеми емпатії можна виділити чотири основних тенденцій: розгляд емпатії як

- емоційного процесу, переживання афективного стану іншого у відповідь на його емоційну поведінку (Штерн, 1922; Мак-Дауголл, 1916; А.Мехрабєн, Н.Епштейн, 1972;);
- когнітивного процесу – розуміння, осмислення внутрішнього життя людини, здатність прийняти роль, перспективу, позицію іншого (Даймонд, 1950; Н. Іванотчак, 2015);
- складного афективно-когнітивного процесу (Роджерс, 1983; Соломатіна, 1992);
- взаємодії афективних (емоційних), когнітивних (пізнавальних) і конативних (моторних, дієвих, поведінкових) компонентів (Рібо, 1897).

Різні погляди існують і відносно форм і видів емпатії. Так, розглядаються такі форми емпатії:

- 1) співпереживання і співчуття (Олпорт, 1924; Валлон, 1967; Валантінас, 1988);
- 2) активна і пасивна (Мак-Дауголл, 1916);
- 3) рефлекторні та особистісні форми емпатії.

Первинний зміст терміна емпатія був буквальною, він означав процес вчування, тобто емоційного проникнення в стан іншого.

Новий імпульс до розвитку уявлень про емпатію та її досліджень в останні десятиліття дала гуманістична психологія, у першу чергу К. Роджерс. Емпатія почала обговорюватися в контексті психотерапії, а слідом за цим — у сфері реальної людської практики педагогічного процесу, сімейного життя тощо [38].

К. Роджерс описував емпатію як здатність повністю зануритися у внутрішній світ іншої людини, перебуваючи в ньому так, ніби це власний дім. Це передбачає вміння чутливо сприймати зміну почуттів, які постійно виникають у співрозмовника, проживаючи його життя обережно, без упереджень або засуджень, навіть щодо тих аспектів, які він сам може не усвідомлювати [38].

Це розуміння емпатії стало основою клієнто-центрованого підходу до психотерапії. Роджерс наголошував на важливості неупередженого та стереотипів позбавленого розуміння клієнта, яке є ключовим для його психологічного благополуччя. Він підкреслював, що сам факт того, що людину намагаються зрозуміти, сприяє її особистісному розвитку. Іноді навіть намір зрозуміти може виконувати терапевтичну функцію.

Особливо це важливо для людей із психоневротичними розладами, оскільки усвідомлення того, що їхні складні, заплутані думки та почуття хтось прагне збагнути, заохочує до самовираження. Це допомагає людині зрозуміти власну цінність в очах іншого. Роджерс наголошував: «Емпатія — це найпотужніший інструмент психотерапевта, адже вона звільняє, підтверджує і повертає навіть найбільш наляканого клієнта до людської спільноти» [38; 17].

Більшість дослідників єдині в тому, що проблема емпатії — одна з найскладніших у психологічній науці, і тому існує безліч думок у визначенні її суті, механізмів, функцій, ролі у розвитку особистості. Зокрема, емпатія розглядається як ефективний засіб розкриття і засвоєння

особистісного смислу моральних ставлень, моральних норм (М. Алексєєва, І. Бех), є важливим фактором морального розвитку особистості (А. Зиянський, В. Кротенко). В дослідженнях показано, що емпатія сприяє розвитку гуманних стосунків, альтруїстичного стилю поведінки (Т.Ліппс, У.Мак-Дауголл). Розкрито, що емпатійне співпереживання, співстраждання є мотивом допомагаючої поведінки (І. Бех). Емпатійність розглядається ще й як один із засобів обмеження людиною власної агресивності (З.Фрейд).

Більшість вчених вважає емпатію необхідною умовою розвитку особистості (А.Адлер, О. Алпатова, Л. Журавльова, Т. Рябовол, Е.Фром, О. Чебикін), міжособистісного розуміння (М. Балинська, Т. Коломієць, М. Шпак та ін.).

Як спосіб психотерапевтичного спілкування емпатія припускає тимчасове життя ніби іншим життям, делікатне, без упереджених оцінок і суджень, перебування в особистому світі іншого, чуттєвість до його переживань, що постійно змінюються. Спільна інтерпретація хвилюючих чи жахаючих проблем допомагає їх більш повному і конструктивному переживанню і у кінцевому рахунку — такій зміні структури “Я”, яка робить його більш гнучким, творчим, відкритим позитивному досвіду [46].

Емпатійне переживання може бути з будь-яким знаком емоційного стану (позитивним, коли виражається радість, задоволення і негативним — печаль, незадоволення). При переживанні задоволення і радості людина не так гостро потребує емоційного або дієвого відгуку, як у тому випадку, коли вона відчуває неблагополуччя. Різні види емпатії допомагають справитись з важкими переживаннями.

Знання механізмів співпереживання допомагає зрозуміти сутність людини як суспільної особи. Прикладна роль досліджень емпатії навіть більш суттєва [50, 51].

Можна виділити такі основні підходи до розуміння структури емпатії. А.А.Мєграбян розглядає три її компоненти:

- емпатійна тенденція — здатність до співпереживання, вразливість;
- тенденція до приєднання — здатність до прояву тепла, дружелюбності, підтримки;
- сенситивність до відторгнення — здатність до виникнення адекватного почуття провини, сприйняття критики на свою адресу.

Прояв емпатії у спілкуванні сприяє розумінню не стільки формального аспекту того, що сказано, скільки відчуття його прихованого змісту, стану партнера, що відображається усіма невербальними засобами: інтонацією, позою, жестами. Не завжди співрозмовник може підібрати потрібні слова, але тон, яким він розмовляє, означає дещо більше, ніж він зміг сказати загальноживаною мовою. Іноді через прийняті у суспільстві умовності люди починають виклад думок з деякого відступу, з якого не зразу видно їх наміри. Розкодуванню почутого сприяє емпатійне слухання.

Різницю між почуттями та змістом розмови іноді важко побачити. Але якщо партнер прийняв і зрозумів його, то людина, що говорить, відчуває невисловлену подяку і повніше усвідомлює свій емоційний стан. Продуктивність спілкування у таких випадках залежить не тільки від фактичної інформації, але й від установок, почуттів, емоційних виявів [21].

Люди з розвинутою емпатією мають найбільший успіх у спілкуванні. Чим багатші і різноманітніші уявлення людини про інших, чим винахідливіше вона користується ними, тим інтенсивніше розвиваються її емпатійні якості. Розуміння інших пов'язане з розумінням самого себе. Намагаючись пізнати себе, мотиви своїх вчинків та потреби, людина звертається до аналогії. Діє свого роду принцип ідентифікації.

Якщо б механізм емпатії діяв настільки спрощено, людина ніколи не змогла б зрозуміти інших, якщо б сама раніше не пережила б нічого подібного. Крім того, одні і ті ж вчинки різних людей викликають у них різні переживання і найрізноманітніші емоційні прояви цих переживань. Отже, безпосереднє використання власного емоційного досвіду для

пояснення поведінки інших осіб нерідко призводить до хибного тлумачення їх станів, породжує атрибутивні помилки в інтерпретації міжособистісної взаємодії. Найбільш актуальне це питання при спілкуванні людей різних національностей. Найчастіше протиріччя між ними виникають через різні суспільні сприйняття жестів, міміки, інтонації тощо.

Відчуття внутрішнього світу іншої людини набагато складніший процес. Емпатійні тенденції характерні для кожного, але їх розвиток визначається умовами виховання. Вивчаючи цей процес, було встановлено, що загострене співпереживання залежить від соціально-демографічних факторів виховання: від кількості комунікативних зв'язків людини у сім'ї та від культурних традицій того регіону, в якому вона виросла. Дитинство, проведене у багатодітній сім'ї, не гарантує формування здатності до співпереживання. Необхідно, щоб у зв'язках дітей між собою дорослі виховували емоційну культуру. Ось чому найбільш емпатійні ті діти, які відвідували дитячі садочки з добре встановленим виховним процесом, або діти, що виросли в сім'ї з культурною спадковістю. Так само регіональна культура, що виховує емоційний відклик на потреби оточуючих, відіграє роль загального фону, на якому розвивається емпатійна особистість [39].

1.2. Розвиток емпатії в онтогенезі

В онтогенезі особистості емпатія проходить свій шлях розвитку, починаючи з фази емоційного зараження в період немовляти і закінчуючи просоціальною поведінкою у більш пізні вікові періоди.

Особливості розвитку емпатії в онтогенезі вивчали зарубіжні вчені (О.Валлон, Л.Мерфі, М.Хоффман, П.Массен, Н.Айзенберг) та вітчизняні фахівці (О. Алпатова, О. Вовченко, Л. Журавльова, А. Зимянський, Ю. Маєр, Л. Ніколаєв і С. Скляренко та ін.).

Спробуємо виділити основні тенденції розвитку емпатійної здатності на різних етапах онтогенезу, хоча, зрозуміло, їх реальний розвиток

залежить від конкретних соціальних факторів, індивідуальних відмінностей та багатьох інших умов.

Новонароджена дитина не відрізняє себе від інших. Емоційне спілкування з матір'ю – це основний вид діяльності у такому віці. У спілкуванні вони реагують на емоційні прояви батьків. Завдяки існуючому механізму наслідування немовлята імітують міміку, мовні звуки, не розуміючи їхнього значення. Дитині цього віку властива сенсомоторна єдність, і тому об'єкт емпатії (мати, близька людина), внаслідок дії механізму емоційного зараження, породжує у неї емоційний відгук, що виражається у вербальних (гуління, плач тощо), моторних (посмішка, зморщування обличчя) або рухових реакціях. В даному випадку емпатійний процес є чисто емоційним феноменом.

В ранньому дитинстві емпатійні відносини мають подібний характер. Однак деяке накопичення досвіду спілкування з іншими людьми приводить до включення механізму наслідування (первинно копіювання), в результаті чого емоційний відгук може реалізуватися в акті альтруїстичної спрямованості.

З часом кількість і різноманітність слів та дій дорослих, що копіює дитина, збільшується. Наступає період, коли вона виділяє себе із оточуючих і починає дивитися на себе зі сторони, як на самостійну одиницю суспільства. Формується образ “Я”. На місце прямого та необдуманого копіювання дій дорослих приходить ситуативно-рольове наслідування. Дитина все частіше адресує вчинки самому собі так, як це робили по відношенню до нього дорослі: розмовляє з собою, сварить себе, залякує або хвалить словами батьків. Вона ніби виконує соціальні ролі інших, переносячи своє “Я” на персонажі своєї уяви і одночасно намагаючись зрозуміти їх [1].

Порушення сенсомоторної єдності, зародження самосвідомості, розвиток пізнавальної сфери особистості при переході до переддошкільного віку зумовлює інший зміст емпатійних відносин. Емоційне

зараження, яке породжене емпатогенною ситуацією, приводить вже не до імпульсивного емоційного відгуку, а до сприймання, намагання зрозуміти стан іншого (когнітивний компонент емпатійного ставлення). Внаслідок цього виникає переживання почуттів об'єкту емпатії як своїх власних. Починає функціонувати механізм емоційної ідентифікації. На цій ланці емпатійний процес може або обірватися, або ж, внаслідок дії механізму наслідування, скінчитися реальним сприйняттям.

Уявлення про життя дорослих збагачуються у сюжетно-рольових іграх, коли разом з однолітками зображують ситуації з цього життя, намагаються самі у ній розібратися. По мірі розвитку мислення і мови така децентрація власного «Я» все частіше здійснюється про себе, мовчки.

У дошкільному віці самосвідомість та емоційна сфера зазнають подальшого розвитку. Дитина починає розуміти, що її ровесник може мати свою точку зору, яка відрізняється від її власної, та переживати почуття, які відмінні від її почуттів. Дошкільник починає вчитися адекватно оцінювати власні вчинки та поведінку інших людей. Він уміє, хоч і ситуативно, усвідомлено діяти на користь інших. Формування альтруїстичних мотивацій приводить до вміння узагальнювати, в деякій мірі передбачати розвиток подій, що в свою чергу сприяє розвитку у дітей емоційної чутливості. Такі зміни в психічному розвитку дітей детермінують у них здатність до особистісної рефлексії та емоційної децентрації. Внаслідок дії цих механізмів співпереживання не замикається на собі, а приводить до бажання дошкільника зрозуміти свій стан, свої почуття, а також переживання іншої людини. Таке прагнення зумовлює виникнення у суб'єкта емпатії співчуття. Однак, в результаті імпульсивності поведінки, нерозвинутого внутрішнього плану дій, співчуття, як правило не приводить до внутрішньої співдії. Емпатійний процес на цьому етапі може обірватися, оскільки у дошкільників ще недостатній досвід взаємодії з іншими людьми і у них розвинуте конкретно-дійове, а не узагальнююче мислення. Внаслідок цього вони ще не можуть диференціювати соціальну ситуацію,

координувати в часовій протяжності всі її елементи, побудувати модель альтруїстичного акту, узагальнити власний соціальний досвід.. однак, в тому випадку, коли переживання досить інтенсивне, може реалізуватися механізм наслідування. В цьому випадку співчуття приводить до реальної співдії [14].

З цього випливає, що про соціальна поведінка в цьому віці ситуативна, амбівалентна і альтруїзм як особистісна якість ще не може бути сформованим. І лише на рубежі дошкільного і молодшого шкільного віку можна спостерігати в емпатійному відношенні ланку усвідомленої внутрішньої співдії. Реальну спів дію на цьому етапі вікового розвитку частіше всього детермінують механізми наслідування та соціального контролю, а не децентрація, яка є досить слабо розвинута [48].

Розвиток самосвідомості, пізнавальної та емоційної сфер в молодшому шкільному віці приводить до того, що при певних умовах можуть спостерігатися всі ланки емпатійних відносин, які були сформовані на попередніх етапах онтогенезу. В даному випадку відносини виступають як цілісний процес. Основна відмінність цього процесу від аналогічних явищ у більш ранньому онтогенезі полягає в тому, що тут реальна співдія може зумовлюватися децентрацією, а не іншими механізмами. Альтруїзм в таких випадках може стати особистісною якістю людини [20].

До підліткового віку кожна людина має в уяві певний «репертуар» ролей, ситуацій і можливих позицій потенційних учасників міжособової взаємодії (чим багатший соціальний і емоційний досвід особистості, тим ширший «репертуар»). Схильність до співпереживання розвивається відповідно до набору соціальних ролей, відомих особі. Всі уявлення про можливі форми поведінки, думок та почуттів інших актуалізуються при зіткненні зі схожими ситуаціями і тоді з них ніби вибираються ті, що суб'єктивно здаються відповідними для даного партнера по спілкуванню. Логічно припустити, що у двох різних людей не можуть бути однакові «репертуари», тому у схожих ситуаціях емоційний відгук на партнера у них

буде різним [43]. Дослідники відзначають, що саме у підлітковому віці починається інтенсивний розвиток всіх особистісних новоутворень школяра, в тому числі такої особистісної властивості як емпатійність.

1.3. Особливості розвитку емпатії в підлітково-юнацькому віці

У сучасній психології підлітково-юнацький вік вважається критичним етапом розвитку, який супроводжується значними змінами у свідомості, діяльності та системі взаємовідносин особистості. Ці соціально-психологічні зміни не виникають раптово, а є результатом попереднього етапу розвитку школяра. Формування теоретичного, гіпотетико-дедуктивного мислення дає змогу підліткам подолати межі конкретної чуттєвої реальності та перейти до глибокого розуміння об'єктів у їх взаємозв'язках [43].

Перед підлітком відкривається новий, багатогранний і раніше недосяжний світ реальних зв'язків і відносин. Ця зміна сприйняття світу стає переломним моментом у його світогляді та самосвідомості. Усвідомлення відносності буття спонукає підлітка шукати стабільні орієнтири, спільновизнані закони природи, суспільства і людської сутності.

Водночас розвиваються вольові якості особистості: зростає наполегливість у досягненні цілей, здатність долати труднощі та перешкоди, формуються вміння планувати і здійснювати цілеспрямовану вольову діяльність.

У підлітків та юнаків активно формуються самосвідомість та самооцінка. У результаті розвитку навчальної діяльності відбувається усвідомлення власних змін. Здійснюється ніби поворот від спрямованості на світ до спрямованості на самого себе. Виникає підвищений інтерес до оцінки ровесниками власних особистісних якостей. Саме в цьому віці починають інтенсивно розвиватися групоцентричні емпатійні відносини. Члени групи активно співчують, допомагають один одному. Водночас

вони індиферентно, а то й вороже ставляться до ровесників з інших угруповань. У взаєминах між різними групами спостерігається і агресивність, і конкуренція, і байдужість. Однак, спільна діяльність, спрямована на досягнення спільних цілей, об'єднує членів різних груп і між ними встановлюються стосунки співробітництва [52].

Взаємовідносини підлітків, як особисті, так і міжгрупові, часто формуються незалежно від впливу дорослих, а інколи навіть всупереч їхнім очікуванням і бажанням. Ці відносини мають власну логіку розвитку і зміст. Якщо у молодшому шкільному віці становище дитини в колективі визначалося переважно успішністю, поведінкою та громадською активністю, тобто тим, наскільки добре вона відповідає вимогам дорослих, то для підлітків першочергове значення набувають інші цінності [39].

На цьому етапі важливими стають риси, пов'язані з якостями товариша і друга, поміркованістю, знаннями (а не лише навчальною успішністю), сміливістю та здатністю контролювати свої емоції. У різних класах ієрархія цінностей може відрізнятись, але товариські якості завжди посідають провідне місце. Щоб здобути не лише популярність, а й справжню повагу серед підлітків, необхідно, насамперед, бути хорошим товаришем [40].

Через це на початку підліткового віку нерідко відбуваються зміни в групах лідерів:

- колишні авторитети можуть втратити свій статус, а нові підлітки здобувають визнання;
- спостерігається невідповідність між активом класу та групою найбільш авторитетних підлітків.

Часто така ситуація виникає через те, що вчителі формують актив із учнів, які добре навчаються і демонструють зразкову поведінку, не враховуючи їхніх товариських якостей. Малоавторитетний для однолітків актив стає однією з основних причин труднощів у формуванні колективу і організації спільної діяльності класу.

Другою значущою причиною є збереження вчителем авторитарного стилю керівництва, а також передавання активу таких самих методів взаємодії з однокласниками. Для підлітків це неприйнятно, адже вони висувають однакову вимогу як до дорослих, так і до своїх товаришів — поважати особистість і людську гідність.

Ця вимога є стержнем кодексу товариськості підлітків, норми якого запозичуються з різних джерел: від дорослих і старших підлітків, з книг, кінофільмів. Найважливішими нормами кодексу товариськості є дотримання достоїнства, рівності, вірності, допомоги товаришу, чесності. Тому підлітки жваво обговорюють зраду товариша по групі, порушення домовленості, відмову в допомозі, егоїзм і скупість, прагнення до першості, зазнайство, небажання рахуватись з думкою товариша, приниження його гідності словом, силою, хитрістю, в очі і поза очі. Такі особливості поведінки породжують образи, сутички, конфлікти. Обговорюється і відсутність у товариша самоповаги, власної думки, невміння її відстояти і дати відсіч, а підлизи та лицеміри і взагалі пристосуванці різного роду викликають антипатію. Якості, протилежні до перерахованих, складають основу етичного ідеалу, який формується у підлітка і який визначає вимоги до якостей товариша і відношенням до нього [39].

Підлітковий вік є періодом формування нових якісних відносин із дорослими. На цьому етапі підлітки зазвичай не погоджуються на нерівноправні стосунки, характерні для дитинства, оскільки вони суперечать їхньому уявленню про власну дорослість і самостійність. Підлітки вимагають поваги до своєї особистості та людської гідності, а також довіри до їхньої здатності діяти самостійно. Це призводить до перегляду традиційних меж: підлітки прагнуть розширити свої права, обмежуючи вплив дорослих [33].

Плавний перехід до нових типів відносин можливий за умови, що дорослий сам проявляє ініціативу, змінюючи своє ставлення до підлітка відповідно до його потреб. Водночас певні фактори сприяють збереженню у дорослих ставлення до підлітків як до дітей. Серед них:

- незмінність соціального статусу підлітка, який залишається учнем;
- матеріальна залежність від батьків, що виконують разом із вчителями виховну функцію;
- звичка дорослих контролювати та спрямовувати дитину;
- збереження дитячих рис у поведінці та зовнішності підлітка, а також недостатній рівень його самостійності.

Ці чинники дозволяють дорослим продовжувати ставитися до підлітків як до дітей, які мають підкорятися їхньому керівництву, тим самим виправдовуючи відмову в розширенні прав і самостійності [32].

Однак таке ставлення дорослих суперечить не лише прагненням підлітків, а й завданням виховання в період переходу від дитинства до дорослості. Розвиток соціальної дорослості підлітків є важливим етапом підготовки до майбутнього самостійного життя. Це складний і тривалий процес, який потребує, щоб підлітки почали жити в умовах, що відповідають нормам і вимогам дорослого світу. Це включає збільшення їхньої самостійності, розширення прав і обов'язків .

Лише в таких умовах підлітки зможуть навчитися діяти, мислити, виконувати завдання і спілкуватися так, як це роблять дорослі [29].

У старшому підлітковому віці підсилюються процеси індивідуалізації школярів, що призводить до деякого послаблення емпатійних стосунків. Однак, розвиток в підлітків вищих форм інтелектуальної діяльності, здійснення, за словами Ж.Піаже, останньої фундаментальної децентрації приводить не лише до розуміння навколишньої дійсності, а й самого себе та інших людей. Розширення та ускладнення інтелектуальних можливостей старших підлітків, інтенсифікація «печалі за другом» і активний його пошук, потреба у тому, хто міг би тебе зрозуміти і разом з тобою співпереживати, призводить до розвитку вищих форм особистісно-сміслової емпатії в моносуб'єктних емпатійних стосунках [31].

У спілкуванні підлітки репрезентують ставлення до людини як до носія соціальних ролей та суб'єкта власної життєдіяльності. Ця можливість – разом з ровесником у думці, у мрії опрацювати, програти, співпережити власні устремління, власні радощі – має важливе значення для розвитку внутрішнього життя підлітка. Це діяльність, в основі якої лежать антиципуючі емпатійні відношення як до майбутніх переживань свого друга, так і до власних майбутніх об'єктів емпатії.

На кінець старшого підліткового віку одностатеві групи зливаються в одну різностатеву, або ж взагалі розпадаються. Таким чином, завершується „негативна фаза” пубертатну і школярі переходять на наступний щабель онтогенетичного розвитку – ранній юнацький вік. Негативною фазою пубертату західні психологи називають період від 12-15 років (пубертатна стадія), а позитивною – 16-18 років (ранню юність) [32].

Здатність до емпатії дає змогу вибудовувати дружні відносини, які є важливими у цьому віці, оскільки це сезитивний період для розвитку комунікативної компетентності та комунікативних навичок школярів.

Долучаючись до світу дорослих, підлітки починають більше взаємодіяти з соціумом, оскільки їм часто потрібно звернутися до незнайомих людей за довідкою, отримати потрібну інформацію, контактувати з продавцями у магазинах, пасажирами у транспорті тощо. Цей рівень спілкування вимагає гарних комунікативних навичок. Серед базових комунікативних навичок для поверхневого рівня спілкування виділяють такі [28]:

- володіння інформацією щодо прийнятих у підлітковому середовищі тем розмови;
- бажання вступити в контакт і очікування позитивної реакції зі сторони співбесідника – аванс довіри;
- навички активного слухання.

Глибокий рівень спілкування вимагає від підлітка сформованості таких базових комунікативних вмінь:

- розуміти співбесідника;
- за словами відчувати емоції, почуття;
- просити уваги, допомоги;
- пропонувати допомогу;
- підтримувати партнера різними засобами;
- зрозуміти проблему співбесідника, не мінімізуючи її.

В цьому віці часто виникають різноманітні загострення у спілкуванні, конфліктні ситуації. Конфліктне спілкування вимагає сформованості таких базових навичок:

- здатності розуміти свою роль у виникненні і протіканні конфлікту;
- вміння конструктивно вирішити конфлікт за допомогою саморефлексії та розуміння протилежної конфліктуючої сторони.

Таким чином, сформованість відповідних комунікативних навичок передбачає вміння підлітка адекватно, впевнено поводити себе у будь-яких ситуаціях комунікативної взаємодії: ситуаціях співробітництва, конфліктності чи конкуренції [26].

Зарубіжні дослідження, які вивчають емпатію у підлітків, вказують на тісний зв'язок між емпатійністю та моральною поведінкою. Моральні принципи, засвоєні в попередні періоди розвитку, починають проявлятися у судженнях і вчинках підлітків. Зокрема, високоемпатійні діти зазвичай пояснюють свої невдачі у взаємодії з іншими внутрішніми причинами, тоді як діти з низькими показниками емпатії схильні шукати зовнішні причини [53].

Дослідники також встановили, що в підлітковому віці емпатійність не обмежується лише онтогенетичними факторами. Проведені експерименти показали, що зовнішньо задана установка на співчутливе ставлення до іншої людини сприяє формуванню почуття провини за її неблагополуччя. Так, підлітки, які отримали таку установку стосовно «жертви», виявляли більше прагнення до справедливості у ставленні до неї і переживали сильніше почуття провини, ніж ті, хто такої настанови не мав [52].

Цікавим є той факт, що у хлопчиків співчуття виявлялося більш інтенсивним, ніж у дівчатог. Однак важливо зауважити, що установка на емпатійне реагування, сформована у штучних експериментальних умовах, сприяє прагненню краще зрозуміти ситуацію і причини поведінки об'єкта спостереження, але це не свідчить про стійку просоціальну або альтруїстичну орієнтацію особистості [40].

Емпатійна установка, нав'язана зовнішньо, не гарантує, що в реальному житті ті ж досліджувані виявлять аналогічні емоційні реакції у ситуаціях, де буде потрібна співчутливість до страждань іншої людини.

Емпатія як психічна риса особистості, досягнувши свого піку виразності у пубертатний період, стає рушієм просоціальної поведінки та альтруїзму. У багатьох дослідженнях, що охоплюють підлітковий і юнацький вік, зафіксовано ефект переносу емпатійних переживань із підліткового періоду у юність і зрілий вік зі збереженням їх емоційного забарвлення [28].

Зокрема, зазначається, що якщо у дитинстві та підлітковому віці особа мала з батьками емпатійне взаєморозуміння, то в дорослому віці її емпатійне реагування на оточення не супроводжується негативними емоціями. Натомість ті, у кого відносини з батьками були напруженими, можуть переносити ці негативні почуття на інших людей упродовж усього життя [32].

Ефект переносу емпатійних переживань також проявляється в тому, що одного разу сформоване емпатійне ставлення до певного об'єкта може поширюватися на інші об'єкти, які раніше викликали байдужість. Дослідження показують, що стимулювання емпатійних почуттів у підлітків сприяє активній допомозі оточуючим і посиленню просоціальної поведінки [25].

Таким чином, у підлітковому та юнацькому віці емпатія може розвиватися у всіх її проявах, досягаючи найвищих рівнів. Залежно від

особливостей ціннісно-сміслової сфери особистості, емпатійність здатна визначати як просоціальну, так і асоціальну поведінку.

Висновки до 1 розділу

В трактуванні проблеми емпатії можна виділити чотири основних тенденцій: розгляд емпатії як емоційного процесу, переживання афективного стану іншого у відповідь на його емоційну поведінку; когнітивного процесу – розуміння, осмислення внутрішнього життя людини, здатність прийняти роль, перспективу, позицію іншого; складного афективно-когнітивного процесу; взаємодії афективних (емоційних), когнітивних (пізнавальних) і конативних (моторних, дієвих, поведінкових) компонентів.

Різні погляди існують відносно форм і видів емпатії. Так, розглядаються такі форми емпатії: співпереживання і співчуття; активна і пасивна емпатія; рефлекторні та особистісні форми емпатії.

Первинний зміст терміна емпатія був буквральним, він означав процес вчування, тобто емоційного проникнення в стан іншого.

Емпатія як психічна риса особистості, досягнувши свого піку виразності у пубертатний період, стає рушієм просоціальної поведінки та альтруїзму. У багатьох дослідженнях, що охоплюють підлітковий і юнацький вік, зафіксовано ефект переносу емпатійних переживань із підліткового періоду у юність і зрілий вік зі збереженням їх емоційного забарвлення. У підлітковому та юнацькому віці емпатія може досягати найвищих рівнів залежно від особливостей сформованості самооцінки, комунікативних умінь та ціннісно-сміслової сфери особистості.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ ТА ЇЇ СКЛАДОВИХ В СИСТЕМІ ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ СТАРШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Характеристика вибірки та методик дослідження

Здійснений у першому розділі наукової роботи аналіз теоретико-емпіричних досліджень сутності емпатії, форм її прояву та ролі у формуванні і розвитку особистості дає можливість дійти висновку щодо детермінуючого впливу емпатійності як особистісної риси на особистісний та моральний розвиток школяра, його соціальну спрямованість. Високорозвинена емпатія формує механізми соціальної поведінки, які сприяють встановленню відносин з іншою людиною на позитивних емоційних засадах. В основі формування таких механізмів, як зазначають дослідники (І. Бех, Л. Журавльова, А.Зимянський, О.Саннікова), з однієї сторони, лежить адекватне сприйняття особистістю як себе самої, так і інших людей; з іншої – сформована ціннісно-смилова сфера.

Саме тому метою нашого дослідження було обґрунтування взаємозв'язку між рівнем розвитку емпатії та сформованістю тих особистісних новоутворень підлітково-юнацького віку (самооцінки, системи морально-етичних цінностей, комунікативної компетентності), які визначають соціальну спрямованість особистості.

Дослідженням були охоплені 68 учнів загальноосвітніх шкіл м. Луцька, з них – 34 семикласники та 34 десятикласники. Визначались показники розвитку емпатії, самооцінки, стилю та структури міжособистісних стосунків, ціннісних орієнтацій школярів. Вивчення всіх показників проводилось шляхом тестування після детального роз'яснення правил заповнення тестових методик.

Визначення рівня емпатії здійснювалось за допомогою **методики діагностики емпатії** А.Меграбіяна та Н.Епштейна. Методика пропонує 25 тверджень і респонденту пропонується виразити ступінь своєї згоди чи незгоди з кожним із них (*Додаток А*).

Для більшої об'єктивності результатів розвитку емпатії додатково використовувався **тест емпатійного потенціалу особистості** (метод експрес-діагностики емпатії), розроблений І. М. Юсуповим. Методика дає можливість виявити не лише загальний рівень розвитку емпатії, а й вираженість її окремих складових: емпатію до батьків, емпатію до тварин, емпатію до людей похилого віку, емпатію до дітей, емпатію до героїв художніх творів, емпатію до незнайомих людей (*Додаток Б*).

Діагностика розвитку ціннісних орієнтацій здійснювалась за **методикою дослідження сформованості соціально-етичних цінностей дитини** відповідно до сфер досвіду її взаємодії з навколишнім суспільним середовищем у модифікації В.О.Киричука. Школярам були запропоновані біполярні конструкти за шістьма тематичними напрямками: я і рідна домівка; я і друзі; я і Батьківщина; я і здоров'я; я і навчання; мої уявлення про добро і зло. Потрібно було вибрати з двох тверджень одне, яке найбільшою мірою співпадає з їх власними життєвими переконаннями (*Додаток В*).

Комунікативна компетентність школярів досліджувалась за допомогою **тесту-опитувальника комунікативних вмінь** Л. Міхельсона (*Додаток Г*). Опитувальник містить опис 27 комунікативних ситуацій, до кожної з яких пропонується п'ять можливих варіантів поведінки. Досліджуваний має вибрати найхарактернішу для нього поведінку, те, що він дійсно робить в таких випадках, а не те, що, на його думку, потрібно було б робити.

Стиль та структура міжособистісних стосунків школяра вивчались за допомогою методики Т.Лірі "Міжособистісні стосунки" (*Додаток Д*). Опитувальник дає можливість виявити вираженість двох характеристик: дружельюбності та домінування. Підраховуються бали за 8 октантами

(шкалами) психограми методики. Кожний плюс оцінюється в 1 бал. Максимальна оцінка рівня вираженості певної характеристики – 16 балів.

Визначення **самооцінки проводилось за методикою Кисельова** таким чином: на опитувальному бланку перелічені 20 різних якостей особистості. В лівій колонці („Я – ідеальне”) респондентам потрібно було прорангувати ці якості за мірою бажаності; у правій колонці („Я – реальне”) кожен рангував ці якості у ставленні до себе (наскільки вони відповідають характеру респондента). Між бажаним та реальним рангом кожної якості визначається різниця (d), яка підноситься до квадрату. Потім підраховується сума квадратів i за формулою: $r = 1 - 0,00075 \sum d^2$ визначається коефіцієнт кореляції. Чим ближчий коефіцієнт до одиниці, тим вищою є самооцінка респондента. Про адекватну самооцінку свідчить коефіцієнт від 0,4 до 0,6 (Додаток Ж).

Математико-статистичний аналіз отриманих результатів проводився за допомогою програм Excel 2002 та STATISTICA for Windows 6.0. Взаємозв'язок між різними психологічними показниками визначався за допомогою кореляційного аналізу. Достовірність різниці в показниках між окремими групами (хлопці та дівчата, підлітки та юнаки) оцінювалась за допомогою t-критерію Ст'юдента. Різниця між групами та коефіцієнти кореляції вважались статистично достовірними при $p < 0,05$.

2.2. Результати дослідження та їх обговорення

2.2.1. Аналіз вікових та гендерних особливостей розвитку емпатії у досліджуваній вибірці

Дослідження рівня розвитку емпатії за методикою діагностики емпатії А.Меграбіяна та Н.Епштейна у двох вікових групах (підлітків та старшокласників) дає можливість стверджувати, що суттєвої (статистично значущої) різниці між її показниками не виявлено. Проте, на рівні середніх

значень та відсоткового розподілу можна говорити про певні статовікові особливості розвитку емпатії. Більшість підлітків характеризуються низьким рівнем розвитку емпатії – 44,4%, середній рівень зафіксовано у 38% і високий – лише у 17,6% респондентів. Серед десятикласників учні з середнім рівнем емпатії склали 42,1%, низький виявлений лише у 26,3%, високий – 31,6%. Отже, серед семикласників переважають підлітки з низькою емпатією, тоді як більшість десятикласників продемонструвала середній рівень розвитку цієї якості.

Отже, можна припустити, що розвиток емпатії тісно пов'язаний з формуванням інших особистісних новоутворень, які у підлітковому віці ще є недостатньо сформованими, ситуативно обумовленими, стихійними, а в юнацькому вже набувають стійкості та починають визначати поведінку старшокласника.

Що стосується характеристики рівнів емпатії у хлопців та дівчат, то у загальній вибірці ми отримали такі показники: низький рівень емпатії виявлено у 39,7% хлопців та 24,4% дівчат, тоді як високий, навпаки – у 13,8% хлопців та 27,4% дівчат. За даними, наведеними у літературі та підтвердженими у нашому дослідженні, саме в підлітковому середовищі починають вперше виявлятися статові розходження у проявах емпатії. Дівчатка-підлітки загалом схильні більшою мірою виявляти співчуття, ніж хлопчики.

Таким чином, проведене дослідження розвитку емпатії у двох вікових групах (підлітків та юнаків) дало можливість виявити дещо вищий (проте статистично недостовірний) рівень розвитку цієї якості у юнацькому віці та більшу схильність до емпатійних переживань дівчат на відміну від хлопців.

Проаналізуємо результати, отримані за допомогою тесту емпатійного потенціалу особистості. Результати експрес-діагностики емпатії та її складових відображені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Показники розвитку емпатії та її складових у респондентів вибірки

Показники емпатії	Середні значення			
	Підлітки	Юнаки	Хлопці	Дівчата
Емпатія до батьків (Еб)	10,65	10,55	9,94	10,4
Емпатія до тварин (Ет)	7,24	6,65	6,7	9,25
Емпатія до людей похилого віку (Елпв)	9,85	8,6	8,16	9,33
Емпатія до дітей (Ед)	6,31	8,23	8,69	12,3
Емпатія до героїв худож. творів (Егхт)	6,06	5,18	6,86	8,54
Емпатія до незнайомих людей (Енл)	7,98	7,36	9,32	9,46
Загальний рівень емпатії (Ез)	50,92	50,85	49,95	53,24

Як бачимо, значно вище, ніж інші складові емпатії, у старших школярів розвинута емпатія до батьків (Еб=10,65 бали у підлітків та Еб=15,55 балів у юнаків, при діапазоні значень від 0 до 15 балів). Найменший розвиток емпатії до героїв художніх творів, що, можливо, можна пояснити небажанням читати (Егхт = 6,06 та 5,18 балів відповідно). На дещо вищому рівні знаходяться емпатія до тварин і до дітей (Ет=7,24 та 6,65 балів, Ед= 8,31 та 8,23 бали). Більшою мірою розвинена емпатія до людей похилого віку (Елпв=9,85 та 8,6 балів), на нашу думку, через те, що для нашого народу характерним є

збереження досить сильних родинних зв'язків, а також емпатія до незнайомих і малознайомих людей ($E_{nl}=7,98$ та $7,36$ балів).

Отримані результати за методикою Юсупова підтверджують результати методики діагностики емпатії А.Меграбіяна та Н.Епштейна: суттєвої різниці в загальному розвитку емпатії у двох вибірках – підлітків та юнаків не виявлено. Дещо відрізняються показники окремих складових емпатії, зокрема, вираженості емпатії до дітей – вони є вищими у юнацькому віці. Ймовірно, підлітки вже не ідентифікують себе з дітьми, але ще не характеризуються батьківським прагненням оберігати, захищати дитину, що більшою мірою спостерігається у юнацькому віці. Показники емпатійного ставлення до героїв художніх творів виявились вищими у підлітків, ніж в юнаків. Це можна пояснити тим, що у підлітковому віці значно виражена ідентифікація з ідеалом, в якості якого можуть виступати привабливі для дитини літературні персонажі, в той час як юнацький вік характеризується більш реальним світосприйняттям, зумовленим необхідністю здійснювати життєво важливі вибори: професійного самовизначення, особистісного саморозвитку тощо.

Кореляційний аналіз і використання критеріїв значущості відмінностей Ст'юдента дав змогу виявити і проаналізувати зв'язки між окремими складовими та загальним рівнем емпатії, а також за статтю і віком досліджуваних. Результати порівняння показників за статтю подані в табл. 2.2.

Таблиця 2.2

Статеві відмінності у вираженості загального рівня емпатії та її складових

Показники	Стать		р
	Хлопці	Дівчата	
Емпатія до батьків	10,65 ± 0,40	11,95 ± 0,41	0,76
Емпатія до тварин	7,19 ± 2,40	10,05 ± 3,11	3,03*
Емпатія до людей	11,71 ± 7,94	10,92 ± 7,37	0,57

похилого віку			
Емпатія до дітей	8,60 ± 6,26	11,77 ± 6,93	3,61*
Емпатія до героїв художніх творів	7,06 ± 6,08	10,30 ± 7,56	5,19*
Емпатія до незнайомих та малознайомих людей	8,52 ± 0,34	7,39 ± 0,49	0,25
Загальний рівень емпатії	8,83 ± 1,74	11,39 ± 0,49	4,84*

Отже, аналіз результатів показав статистично значущі відмінності у розвитку емпатії та її складових у хлопців та дівчат вибірки. Зокрема, дівчата більш емпатійні до тварин ($t=3,03$) і до дітей ($t=3,61$), ніж юнаки. Також у дівчат вища емпатійність до героїв художніх творів ($t=5,19$) і з вищий загальний рівень емпатії ($t=4,84$).

2.2.2. Опис результатів дослідження самооцінки, комунікативних умінь та ціннісних орієнтацій підлітків та юнаків

Аналіз результатів дослідження дає можливість стверджувати, що у школярів різних вікових груп рівень самооцінки (за методикою діагностики самооцінки Кисельова) істотно не відрізняється. Адекватна самооцінка була виявлена у 26,7% респондентів, низька у 30,8% і висока – у 42,5%. При цьому не було виявлено різниці у самооцінці між хлопцями та дівчатами і між семи- та десятикласниками.

Комунікативні вміння респондентів вибірки досліджувались за допомогою «Тесту-опитувальника комунікативних умінь» Л. Міхельсона, який базується на аналізі ситуацій в сфері спілкування і поведінки, яку демонструють досліджувані. Отримані дані відображені в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

**Результати діагностики комунікативних вмінь респондентів
вибірки**

Тип ситуації	Досліджувані підліткового віку		Досліджувані юнацького віку		Загальна вибірка
	хлопці	дівчата	хлопці	дівчата	
	%	%	%	%	%
1	56,3	66,7	57,1	68,8	51,6
2	68,8	80	71,4	75	74,2
3	50	60	64,4	60	54,8
4	25	40	50	53,3	32,2
5	56,3	60	57,1	60	58

Примітка: типи комунікативних ситуацій: 1 – ситуації, в яких потрібна реакція на позитивні висловлювання партнера; 2 – ситуації, в яких людина повинна реагувати на негативні висловлювання; 3 – ситуації, в яких до людини звертаються з проханням; 4 – ситуації бесіди; 5 – ситуації, в яких потрібно проявити емпатію (розуміння почуттів і станів іншої людини).

Проаналізувавши результати, занесені до таблиці 2.3. можна сказати, що в учнів обох вікових груп переважає залежний тип реагування. Його демонструють 52,4% діагностованих. Він вдвічі перебільшує агресивний, який є характерним для 27,9% школярів. І лише для 19,7% опитаних типовими є правильні реакції в ситуаціях комунікативної взаємодії. Дані відображені на рис. 2.1.

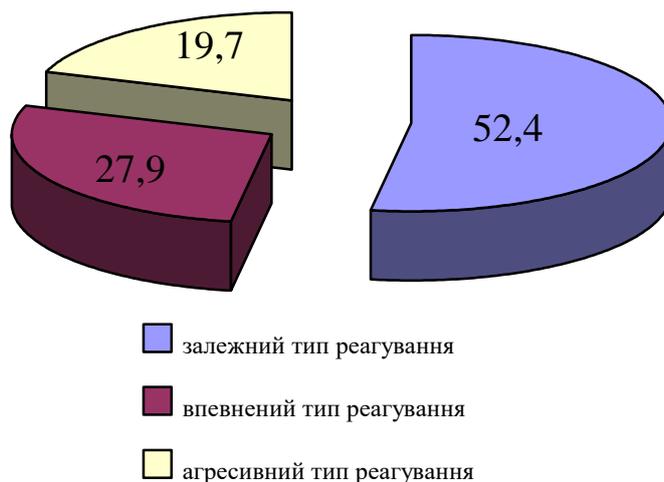

Рис. 2.1. Розподіл типів реагування діагностованих у комунікативній взаємодії

Проте для більш диференційованого аналізу поведінки школярів у різних типах ситуацій, ми використали запропонований у психологічній літературі модифікований спосіб обробки даних даної методики. За ним на основі контент-аналізу всіх 27 ситуацій дослідники виділяють нові 10 типів комунікативних ситуацій, або блоків комунікативних умінь:

- 1) вміння надавати і приймати знаки уваги (компліменти від ровесника);
- 2) реагування на справедливу критику;
- 3) реагування на несправедливу критику;
- 4) реагування на провокуючу поведінку зі сторони ровесника;
- 5) вміння звернутися до ровесника з проханням;
- 6) вміння відповісти відмовою на чуже прохання, сказати „ні”;
- 7) вміння самому надавати співчуття, підтримку;
- 8) вміння самому приймати співчуття, підтримку з боку ровесника;
- 9) вміння вступити в контакт з іншою людиною, контактність;
- 10) реагування на спробу іншого (ровесника) вступити з тобою в контакт.

Опрацьовуючи результати дослідження, ми проаналізували рівень сформованості цих блоків вмінь у досліджуваної вибірки і виділили типи реагування школяра (впевненого, агресивного чи залежного) в конкретній ситуації комунікативної взаємодії. Дані здійсненого аналізу представлені на рис. 2.2.

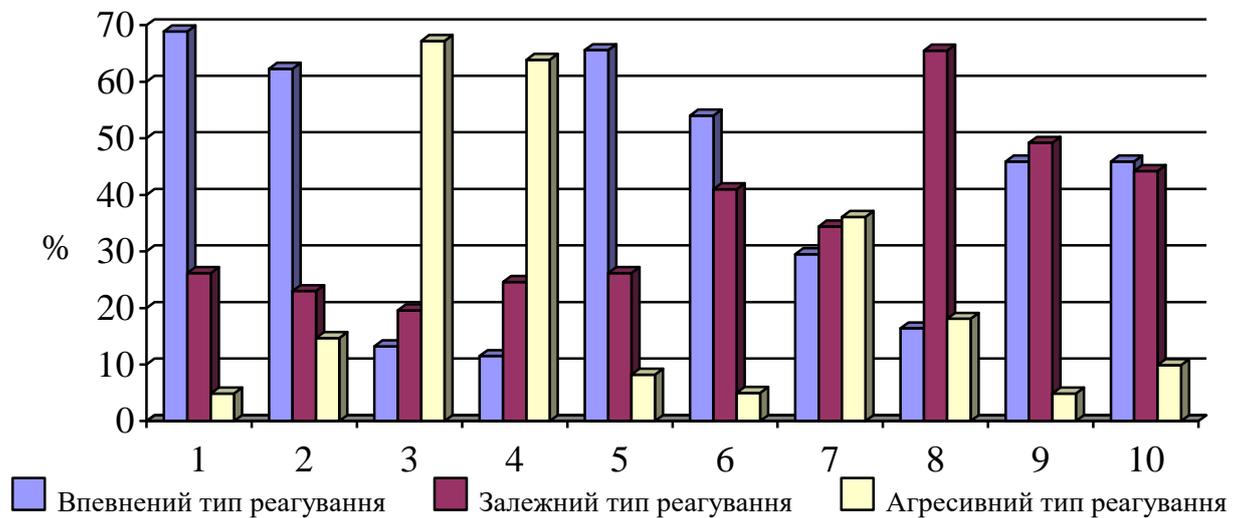

Рис. 2.2. Розподіл типів комунікативного реагування в різних ситуаціях комунікативної взаємодії

Примітка: на вісі абсцис – 10 типів ситуацій; на вісі ординат – виділені типи реагування, представлені у відсотках.

Диференційований аналіз отриманих результатів за виділеними ситуаціями дозволив встановити залежність типу реагування школяра від конкретної ситуації, яка вимагає від нього сформованості певних комунікативних вмінь.

Вміння надавати і приймати знаки уваги (компліменти від ровесника). Переважаючу у відсотковому відношенні кількість правильних впевнених реакцій (68,9%) школярі демонструють саме в цій ситуації. Отже, у підлітково-юнацькому середовищі, коли тебе хвалять, захоплюються тобою, стереотипною реакцією є спокійна впевнена відповідь. Варто зазначити, що проявилась відмінність у реагуванні на комплімент та вмінні хвалити, робити компліменти ровеснику. Виявилось, що учні вміють і

впевнено реагують на знаки уваги, проте не зовсім вміють їх надавати, вибираючи в такому випадку залежний, невпевнений тип поведінки.

Реагування на справедливу критику. В даній ситуації теж переважають впевнені правильні реакції досліджуваних (62,3%). Це дає можливість стверджувати, що ситуація критики, яку сам старшокласник вважає справедливою, не є для нього проблемною. Проте частина досліджуваних продемонструвала в даній ситуації агресивний (14,7%) або залежний (23%) тип поведінки, що пояснюється недостатнім розвитком рефлексії у цьому, особливо підлітковому віці.

Реагування на несправедливу критику. Як свідчать результати дослідження, реагувати на несправедливу, на думку учня, критику, він не вміє. Домінуючим є агресивний тип поведінки досліджуваних (67,2%). Проте, в даній ситуації комунікативної взаємодії можна відстежити певні відмінності між підлітками та юнаками: частина старшокласників продемонстрували впевнений тип поведінки.

Реагування на провокуючу поведінку зі сторони ровесника. Аналогічні результати продемонстровані в даній ситуації. Підліток у більшості приймає виклик, відчуває нещирість співбесідника і відповідає агресією (63,9%), в той час як частина учнів юнацького віку схильні надавати перевагу впевненій поведінці.

Вміння звернутися до ровесника з проханням. Більшість досліджуваних проявляють правильні реакції та впевнений тип реагування (65,6%), що свідчить про сформованість даного вміння у цієї частини опитаних. Проте значна частина респондентів демонструють залежний тип поведінки (26,2%) і, навіть, як не дивно, агресивний (8,2%). Можна припустити, що це характеризує, з одного боку, ставлення підлітків до такого типу ситуацій (ситуація видається їм принизливою, некомфортною тощо), а з другого – форму звертання з проханням (неадекватну, з викликом тощо).

Вміння відповісти відмовою на чуже прохання, сказати „ні”. В даній групі ситуацій домінують правильні реакції (54%), проте частина

досліджуваних схильна до залежного типу реагування (41%). Отже, досить значній кількості старшокласників (а, особливо, підлітків) важко відповісти відмовою, проявити наполегливість, відстояти власне „я”. Можливо, це пояснюється характерним для підліткового віку підвищеним конформізмом, прагненням мати високий статус у референтній групі, страхом перед можливою втратою друзів. Саме тому вони намагаються уникати ситуацій, пов’язаних з відмовою, протистоянням тощо.

Вміння самому надавати співчуття, підтримку. Відповіді в цій ситуації розподілились майже рівномірно за трьома типами реагування (впевнений – 29,5%, залежний – 34,4%, агресивний – 36,1%). Проте диференціація за окремими питаннями дозволила визначити, що в ситуаціях, які вимагають співчуття, відсоток правильних відповідей вищий, а в ситуаціях, які пропонують надавати підтримку, переважають залежні і агресивні типи реагування. Існують деякі відмінності між віковими групами, зокрема, підвищений егоцентризм підлітків не дає їм можливості активно надавати допомогу і, навіть, провокує агресивну реакцію на потребу у підтримці. Ще одним поясненням такого типу реагування може бути неправильне приписування причин, тобто звинувачення підлітком у даній ситуації того, з ким ця ситуація трапилася (за типом „сам винен”).

Вміння самому приймати співчуття, підтримку з боку ровесника. Відповіді досліджуваних продемонстрували повну несформованість даного вміння у підлітків та часткову – у юнаків. Всі питання цього блоку у підлітковому середовищі дають залежну картину (65,5%) за типом заперечення проблеми: „В мене нічого не трапилось, все нормально”. Швидше за все, за цим не стоять особистісні характеристики підлітків, а поширена в суспільстві заборона на вираження негативних емоцій: страху, сорому, тривоги тощо. З іншого боку, проявляється характерне для цього віку прагнення демонструвати силу, стійкість (особливо це стосується хлопців), в той час як прийняти співчуття чи допомогу, на думку підлітка, означає визнати себе слабким, безпомічним тощо. Деяко більшою мірою вміння

самому приймати співчуття, підтримку з боку ровесника сформоване у юнацькій вибірці.

Вміння вступити в контакт з іншою людиною, контактність. Як свідчать результати, дане вміння у досліджуваних виражене неоднозначно: в половини – у правильній, впевненій формі (45,9%), в іншій половині – за залежним типом реагування (49,2%). При цьому виявлений вплив статі на вибраний стиль поведінки: дівчата більшою мірою схильні проявляти залежну поведінку, особливо в ситуації комунікативної взаємодії з особами протилежної статі. Можливо, тут відіграє роль „стереотип скромної і, більшою мірою, пасивної поведінки для дівчини”.

Реагування на спробу іншого (ровесника) вступити в контакт у діагностованої групи однаково сформоване як на рівні впевненої (45,9%), так і залежної, нерішучої поведінки (49,2%). Лише незначна частина опитуваних схильна демонструвати агресивний тип реагування (9,9%). На нашу думку, це можна пояснити несформованістю у цієї частини респондентів базового відчуття довіри до навколишнього світу і, відповідно, підсвідомою схильністю сприймати навколишніх з позицій недовіри і ворожості.

Аналіз даних, представлених у діаграмі, дав можливість виділити типи ситуацій, в яких підлітки найчастіше демонструють залежний або агресивний тип поведінки. Результати свідчать, що залежне реагування є характерним для ситуацій провокуючого типу та ситуацій, в яких необхідно відмовити, сказати «ні». Невміння поводити себе впевнено в цих ситуаціях показує, що школярі цього віку (а, особливо, підліткового) не знають базових прав особистості і способів мирно відстоювати ці права.

2.3. Аналіз відмінностей в досліджуваних показниках відповідно до віку та статі респондентів

Проаналізуємо виявлені відмінності щодо сформованості таких особистісних характеристик як стиль спілкування та система ціннісних орієнтацій у досліджуваних двох вікових груп: семикласників та десятикласників. Результати виявлених відмінностей представлені у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

**Результати аналізу відмінностей в досліджуваних показниках
відповідно до віку респондентів**

Показники	Клас		р
	10-й клас	7-й клас	
Всі респонденти			
Самооцінка	0,45 ± 0,43	0,47 ± 0,38	0,81
Емпатія	4,91 ± 2,21	4,29 ± 2,26	0,13
Ціннісні орієнтації	8,86 ± 5,62	13,51 ± 8,52	< 0,001
Домінування	2,19 ± 5,73	6,85 ± 5,42	< 0,001
Дружелюбність	2,69 ± 6,70	-2,34 ± 7,33	< 0,001
Хлопці			
Самооцінка	0,52 ± 0,34	0,38 ± 0,44	0,21
Емпатія	4,38 ± 2,48	3,84 ± 2,14	0,38
Ціннісні орієнтації	8,73 ± 6,37	14,13 ± 8,35	< 0,01
Домінування	2,26 ± 5,74	6,31 ± 5,97	< 0,01
Дружелюбність	1,02 ± 5,68	-0,06 ± 6,45	0,51
Дівчата			
Самооцінка	0,39 ± 0,49	0,55 ± 0,29	0,12
Емпатія	5,35 ± 1,87	4,74 ± 2,32	0,26
Ціннісні орієнтації	8,97 ± 5,01	12,87 ± 8,80	0,04
Домінування	2,13 ± 5,82	7,41 ± 4,81	< 0,001
Дружелюбність	4,09 ± 7,24	-4,70 ± 7,53	< 0,001

Отже, семикласники продемонстрували більшу схильність до домінування порівняно з десятикласниками та значно вищий рівень сформованості ціннісних орієнтацій, тоді як останні виявили більше

виражену дружелюбність. Статистично значущі відмінності за цими показниками у загальній вибірці зафіксовано на рівні достовірності $p < 0,001$. Що ж стосується можливих відмінностей за статевою ознакою, то різниця між хлопцями двох груп була статистично достовірною лише за показниками ціннісних орієнтацій та домінування ($p < 0,01$), тоді як показники дружелюбності хлопців різних вікових категорій суттєво не відрізняються. Серед дівчат виявлені статистично значущі відмінності за показниками домінування та дружелюбності ($p < 0,001$): дівчата-семикласники більше схильні до домінування, а дівчата-десятикласники більшою мірою проявляють дружелюбність.

Таким чином, відмінності між групами різного віку у сформованості ціннісних орієнтацій обумовлені різницею цих показників у чоловічій вибірці; показник домінування статистично значущо відрізняється як у хлопців, так і у дівчат; а різниця у дружелюбності обумовлена різницею між дівчатами – десятикласниці виявились значно дружелюбнішими за семикласниць. Саме це визначило наявність статистично значущих відмінностей за трьома показниками (ціннісними орієнтаціями, домінуванням та дружелюбністю) у загальній вибірці. Результати аналізу відображені на рис.2.3.

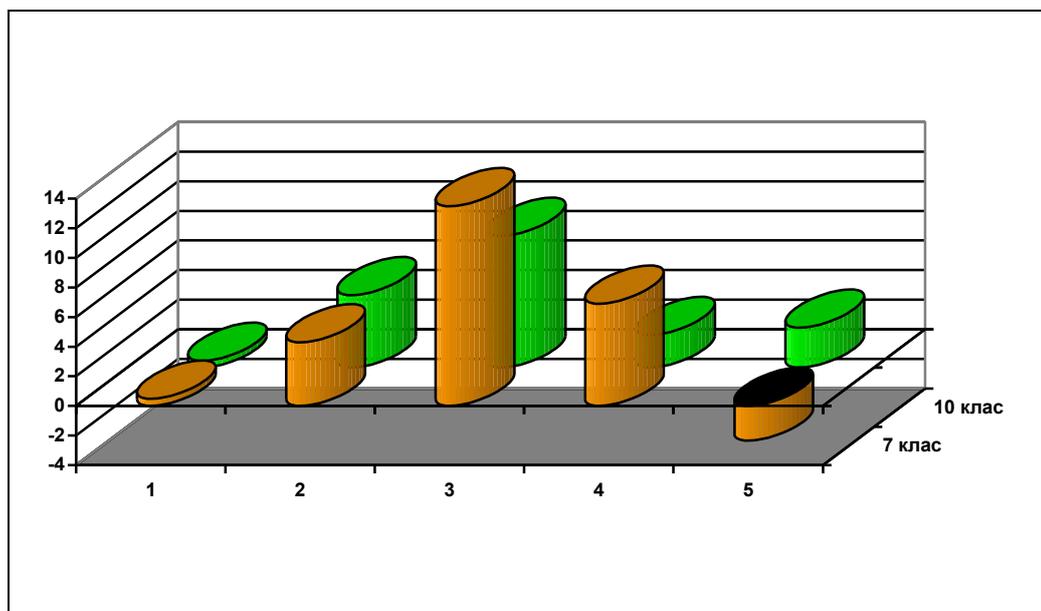

Рис. 2.3. Вираженість досліджуваних показників у групах підлітків та юнаків

Примітка: 1) на вісі ординат – бали; 2) на вісі абсцис – показники вираженості самооцінки (1), емпатії (2), ціннісних орієнтацій (3), домінування (4), дружелюбності (5).

Таким чином, у семикласників рівень сформованості ціннісних орієнтацій є більш вагомим порівняно з десятикласниками. На нашу думку, нижчий рівень ціннісних орієнтацій у десятикласників може бути свідченням певної розгубленості при входженні у дорослий світ. Ця розгубленість може бути пов'язана як, власне, з віком, так і з особливостями соціальної атмосфери, а також з втратою та переосмисленням багатьох цінностей на сучасному етапі розвитку суспільства.

Порівняння рівнів емпатійності у хлопців та дівчат виявило, що цей показник є вищим у дівчат як в загальній вибірці, так і в різних вікових групах (табл.2.5).

Таблиця 1.5

Результати порівняння досліджуваних показників у хлопців та дівчат

Показники	Стать		р
	Хлопці	Дівчата	
Всі респонденти			

Самооцінка	$0,44 \pm 0,40$	$0,47 \pm 0,41$	0,76
Емпатія	$4,09 \pm 2,30$	$5,05 \pm 2,11$	0,02
Ціннісні орієнтації	$11,71 \pm 7,94$	$10,92 \pm 7,37$	0,57
Домінування	$4,50 \pm 6,16$	$4,77 \pm 5,93$	0,80
Дружелюбність	$0,43 \pm 6,09$	$-0,30 \pm 8,56$	0,59
10 клас			
Самооцінка	$0,52 \pm 0,34$	$0,39 \pm 0,49$	0,25
Емпатія	$4,38 \pm 2,48$	$5,35 \pm 1,87$	0,10
Ціннісні орієнтації	$8,73 \pm 6,37$	$8,97 \pm 5,01$	0,88
Домінування	$2,26 \pm 5,74$	$2,13 \pm 5,82$	0,93
Дружелюбність	$1,02 \pm 5,68$	$4,09 \pm 7,24$	0,08
7 клас			
Самооцінка	$0,38 \pm 0,44$	$0,55 \pm 0,29$	0,09
Емпатія	$3,84 \pm 2,14$	$4,74 \pm 2,32$	0,12
Ціннісні орієнтації	$14,13 \pm 8,35$	$12,87 \pm 8,80$	0,56
Домінування	$6,31 \pm 5,97$	$7,41 \pm 4,81$	0,42
Дружелюбність	$-0,06 \pm 6,45$	$-4,70 \pm 7,53$	0,01

Необхідно зауважити, що в обох вікових групах всі інші досліджувані показники у хлопців та дівчат істотно не відрізняються. У десятикласників не було виявлено статистично значущої різниці за жодним з параметрів, хоча й спостерігалась тенденція до вищого рівня емпатійності та дружелюбності у дівчат порівняно з хлопцями. У семикласниць, навпаки, дружелюбність виявилась значно нижчою, ніж у хлопців цього ж віку, а тенденція до вищого рівня емпатійності виявилась такою ж, як у десятикласниць. Результати аналізу відображені на рис.2.4.

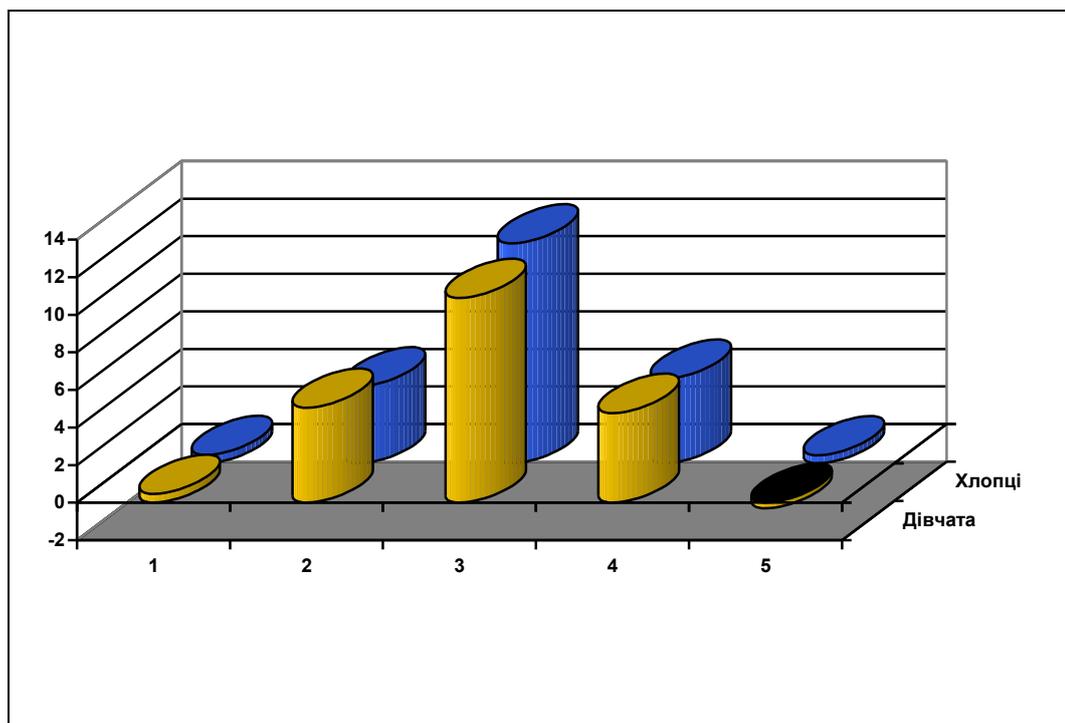

Рис. 1.4. Вираженість досліджуваних показників у групах хлопців та дівчат

Примітка: 1) на вісі ординат – бали; 2) на вісі абсцис – показники вираженості самооцінки (1), емпатії (2), ціннісних орієнтацій (3), домінування (4), дружелюбності (5).

Отже, за отриманими даними, рівень емпатійності у дівчат є вищим, ніж у хлопців. Привертає увагу різниця показників дружелюбності у різних вікових групах – більший рівень дружелюбності у дівчат-десятикласниць порівняно з хлопцями і менший у семикласниць. На наш погляд, це можна пояснити прагненням підлітків до об'єднання в одностатевих групах та конкуруючій взаємодії між ними. Дівчата-підлітки в цей період пубертату переважають своїх ровесників-хлопців як фізіологічно, так і психологічно, що обумовлює домінуючо-зверхнє до них ставлення. Водночас, в юнацькому віці формується прагнення до взаємодії у різностатевих групах, з'являються позитивні емоційні переживання, пов'язані з протилежною статтю – симпатія, закоханість тощо. Саме це лежить в основі більшої дружелюбності дівчат-старшокласниць.

2.4. Аналіз взаємозв'язку емпатії з особистісними характеристиками респондентів вибірки

Для визначення взаємозв'язку емпатії з іншими особистісними властивостями, що лежать в основі загального розвитку підлітків та юнаків, були вивчені кореляційні зв'язки між досліджуваними показниками. Результати кореляційного аналізу відображені у табл. 2.6.

Таблиця 2.6

Результати кореляційного взаємозв'язку між статтю, віком та іншими особистісними характеристиками у загальній вибірці

№ п/п	Показники	1	2	3	4	5	6	7	8
1	Стать	1,00							
2	Самооцінка	0,03	1,00						
3	Емпатія	0,21*	0,02	1,00					
4	Ціннісні орієнтації	-0,05	0,22*	0,21*	1,00				
5	Домінування	0,02	0,14	-0,13	0,09	1,00			
6	Дружелюбність	-0,05	0,15	0,18	0,12	-0,18*	1,00		
7	Комунікативна компетентність	0,03	0,23*	0,21*	0,07	-0,04	0,14	1,00	
8	Клас	0,05	-0,02	0,14	-0,31*	-0,39*	0,34*	0,24*	1,00

Як виявилось, у загальній вибірці рівень емпатії статистично значущо корелює зі статтю, рівнем сформованості ціннісних орієнтацій та комунікативною компетентністю. При цьому кореляційні зв'язки виявились досить слабкими (рівень значущості $p < 0,05$). У дівчат рівень емпатії корелює з комунікативною компетентністю ($r = 0,24$), тоді як у хлопців такими показниками виявились ціннісні орієнтації та дружелюбність ($r = 0,31$ у обох випадках).

У десятикласників показники емпатії були пов'язані з рівнем сформованості ціннісних орієнтацій ($r = 0,32$) та комунікативною компетентністю ($r = 0,21$), а у семикласників - з рівнем сформованості ціннісних орієнтацій та дружелюбністю (відповідно $r = 0,25$ та $r = 0,26$). Отже, за даними кореляційного аналізу статистично значущий зв'язок виявлено між рівнем емпатії та сформованістю ціннісних орієнтацій і комунікативною компетентністю школяра. Хоча відносно невисокі коефіцієнти кореляції свідчать, що цей зв'язок є не достатньо тісним.

Таким чином, соціально спрямована система цінностей сприяє здатності до співпереживання і навпаки – здатність співпереживати детермінує формування морально-етичних суспільних цінностей особи. Водночас в основі комунікативної компетентності, яка передбачає вміння впевнено поводити себе у різних ситуаціях комунікативної взаємодії, лежать емпатійні тенденції особи, тобто вміння позитивно сприймати себе та інших.

Як видно з таблиці, рівень сформованості ціннісних орієнтацій позитивно корелює з самооцінкою школяра. Отже, для високого рівня сформованості системи цінностей необхідна адекватно висока самооцінка, тобто, можна дійти висновку, що самооцінка опосередковано (через ціннісні орієнтації) пов'язана з емпатійністю особи і цей зв'язок є взаємозалежним.

Кореляційний аналіз підтвердив результати, отримані при порівнянні досліджуваних показників у різних вікових групах – із дорослішанням збільшується дружелюбність і зменшується рівень домінування та сформованості ціннісних орієнтацій. Про це свідчить додатній коефіцієнт кореляції у першому випадку та від'ємні коефіцієнти – у двох інших.

Отже, в ході кореляційного аналізу було встановлено, що декілька показників є пов'язаними з емпатією: стать, ціннісні орієнтації та комунікативна компетентність особистості. Це ще раз підтверджує системоутворюючу роль емпатії у формуванні соціальної спрямованості особистості, яка передбачає, крім емоційного та когнітивного компонентів, дієвий – прагнення до співдопомоги, співучасті у справах іншого.

Висновки до 2 розділу

Проведене емпіричне дослідження дало змогу виявити рівні розвитку емпатії та інших особистісних характеристик підлітків та юнаків, зокрема, самооцінки, системи ціннісних орієнтацій, комунікативної компетентності, а також статеві та вікові особливості розвитку цих особистісних новоутворень.

Виявлено, що система цінностей сприяє здатності до співпереживання і навпаки – здатність співпереживати детермінує формування морально-етичних суспільних цінностей особи. Водночас в основі комунікативної компетентності, яка передбачає вміння впевнено поводити себе у різних ситуаціях комунікативної взаємодії, лежать емпатійні тенденції особи, тобто вміння позитивно сприймати себе та інших.

Рівень сформованості ціннісних орієнтацій позитивно корелює з самооцінкою школяра, що дає змогу дійти висновку, що для високого рівня сформованості системи цінностей необхідна висока самооцінка. Водночас, із дорослішанням збільшується дружелюбність і зменшується рівень домінування та сформованості ціннісних орієнтацій.

ВИСНОВКИ

В науковій роботі здійснено теоретичне узагальнення та емпіричне вивчення проблеми виявлення особливостей розвитку емпатії та її складових у підлітково-юнацькому віці. Емпатія розглядається в системі інших особистісних якостей школярів, таких як самооцінка, стиль міжособистісного спілкування, комунікативна компетентність та система ціннісних орієнтацій. Проведене дослідження дозволило дійти таких висновків:

1. Теоретичний аналіз проблеми засвідчив, що значний вплив на особистісний та моральний розвиток учнівської молоді, її спрямованість, соціально-психологічну адаптацію та особистісну самореалізацію має емпатія. Водночас емпатія є не лише інтегративною особистісною якістю, а й складним структурним утворенням, в якому виділяється емоційний (співпереживання), когнітивний (співчуття) та дієвий (внутрішнє та реальне сприяння, допомога) компоненти.

2. Проведене дослідження розвитку емпатії у двох вікових групах (підлітків та юнаків) дало можливість виявити дещо вищий (проте статистично недостовірний) рівень розвитку цієї якості у юнацькому віці. Аналіз гендерних особливостей показав, що існують статеві розходження в показниках окремих складових і загального рівня емпатії. Можна говорити про те, що дівчата більш емпатійні до героїв художніх творів і до тварин, ніж юнаки. У старшокласниць також прослідковується більша схильність співчувати і співпереживати дітям. Загальний рівень емпатії в дівчат також вищим, ніж у юнаків.

3. Статистично значущі статево-вікові відмінності у загальній вибірці виявились за такими показниками: ціннісними орієнтаціями, комунікативною компетентністю, домінуванням та дружелюбністю. Відмінності між групами різного віку у сформованості ціннісних орієнтацій обумовлені різницею цих показників у чоловічій вибірці; показник домінування статистично значущо відрізняється як у хлопців, так і у дівчат; а

різниця у дружелюбності обумовлена різницею між дівчатами – десятикласниці виявились значно дружелюбнішими за семикласниць.

Кореляційний аналіз досліджуваних показників дав можливість встановити, що декілька з них взаємопов'язані з емпатією, зокрема, ціннісні орієнтації, стать та комунікативна компетентність. Виявлено, що дівчата відрізняються більш високими показниками загального рівня емпатії в обох групах (підлітків та юнаків), що підтверджено результатами дослідження. Водночас, соціально спрямована система цінностей сприяє здатності до співпереживання і навпаки – здатність співпереживати детермінує формування морально-етичних суспільних цінностей особи. Комунікативна компетентність передбачає вміння адекватно, з позицій взаємодовіри, сприймати себе та інших, а в основі емпатійності особи лежить прагнення до взаємодії на тих самих засадах. Отже, в ході кореляційного аналізу було встановлено, що декілька показників є пов'язаними з емпатією: стать, ціннісні орієнтації та комунікативна компетентність особистості. Це ще раз підтверджує системоутворюючу роль емпатії у формуванні соціальної спрямованості особистості, яка передбачає, крім емоційного та когнітивного компонентів, дієвий – прагнення до співдопомоги, співучасті у справах іншого.

Перспективами дослідження вважаємо вивчення прояву емпатії в різних ситуаціях комунікативної взаємодії відповідно до сформованості ціннісних орієнтацій особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алпатова О.В. Місце і роль емпатії у психічному розвитку особистості. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України. К. 2001. Т.3, Ч.4. С.7-16.
2. Алпатова О.В. Психологічний аналіз регулятивної функції емпатії педагога у процесі керування учінням молодших школярів: Автореф. канд. дис., к. 2002.
3. Балєва, Т. Особливості емпатії сучасних підлітків. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*, 2015. 5, 29–31. <https://doi.org/10.31812/psychology.v5i.7366>
4. Балинська М.В. Емоційні бар'єри та емпатія в процесі міжособистісного спілкування підлітків з різного соціального оточення. *Молодий вчений*. № 11 (14), 2014. С. 229.
5. Будова самооцінки як психологічна проблема Вісник ХДПУ ім. Г.С. Сковороди N 6. Психологія. Харків: ХДПУ, 1999. Вип. 2. С. 42-45
6. Вавринів О. С. Становлення поняття емпатії в психології. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 2. Т.1. С. 28-31.
7. Варбан М.Ю. Рефлексія професійного становлення в юнацькому віці. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 6-7. с.80- 83
8. Васишлишина Т. В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: автореф. дис. канд. псих. наук: 19.00.07. 2000. 20 с.
9. Васишлишина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія”. К., 2000. 20 с.
10. Веретенко Т.Г. Загальна психологія. Навчальний посібник. К.: ВД «Професіонал», 2004. 128 с.
11. Вовченко, О. Психологічні особливості формування емпатії у підлітків із порушеннями розумового розвитку. *Збірник наукових праць "Проблеми*

- сучасної психології", 2020. (48), 59–87. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2020-48.59-87>
12. Дерев'янка С. П. Характеристики емпатії студентів-психологів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного ун-ту. Серія : Психологічні науки*. 2015. № 126. С. 70–74.
 13. Дослідження самооцінки та рівня домагань особистості як динамічної системи *Вісник ХДПУ ім. Г.С. Сковороди. Психологія*. Харків: ХДПУ, 2001. Вип. 7. С. 122-126.
 14. Емпатійний розвиток дитини / [упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник]. К.: Мікрос-СВС, 2003. 182 с.
 15. Емпатійний розвиток дитини / Упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. К.: Мікрос–СВС, 2003. 182 с.
 16. Журавльова Л. П. Психологічні основи розвитку емпатії людини: дис. докт. псих. наук : 19.00.07. 2008. 469 с.
 17. Журавльова Л. П. Психологія емпатії: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.
 18. Журавльова Л. П., Шпак М. М. Емпатія як психологічний механізм розвитку міжособистісного емоційного інтелекту. 2015. № 25. С. 85-88.
 19. Журавльова Л.П. Діагностика емпатії та її форм у підлітковому та юнацькому віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки: збірник / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К. : Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2010. Вип. 31(55). С. 154-161.*
 20. Зимянський А. Роль емпатії у розвитку моральної самосвідомості підлітків. *Освіта регіону*. 2011. № 2. С. 197-200.
 21. Іванотчак Н. І. Емпатія в аспекті когнітивних категорій градуальності, оцінки та норми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту. Серія : Філологія*. 2015. № 16. С. 112-116.

22. Ічанська О. М. Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці : дис. канд. псих. наук : 19.00.07. 2012. 225 с.
23. Коган І. М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку: автореф. дис. канд. псих. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 24 с.
24. Коломієць Т. В. Емпатійна детермінація емоційних проявів міжособистісної взаємодії у юнацькому віці. *Наука і освіта: науковопрактичний журнал Південного наукового центру НАПН України*. 2013. № 7. С.155-160.
25. Коломієць Т. В. Особливості емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці: дис. канд. псих. наук : 19.00.07. Житомир, 2015. 197 с.
26. Коломієць Т. В. Розвиток емпатійної міжособистісної взаємодії в юнацькому віці. *Наука і освіта: науково-практичний журнал Південного наукового центру НАПН України*. 2016. № 9. С. 77-84.
27. Коротенко В. І. Проблема емпатії в психологічній літературі. *Психологія. Збірник наукових праць*. Випуск 12. (НПУ імені М. П. Драгоманова). Київ, 2001. С. 89-96.
28. Корчакова Н. В. Розвиток емпатії як основи просоціальної поведінки у підлітковому віці. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : Психологічні науки. 2016. Вип. 6(2). С. 36-42. Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2016_6\(2\)_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvkhp_2016_6(2)_8).
29. Кротенко В. І. Розвиток емпатії в дітей підліткового віку – складової риси гуманістичного розвитку суспільства. *Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П.Драгоманова*. Випуск 2 (9). Частина II. Київ, 2000. С. 55-58.
30. Кротенко В.І, Розвиток емпатії в психологічній літературі. *Психологія: Зб. наук.пр.* Вип.. 12. (НПУ ім.. М.П.Драгоманова). Київ, 2001. С. 89-96. 23
31. Маєр, Ю. Психологічні особливості розвитку емпатії у підлітків – вихованців навчальних закладів закритого типу. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 2019 (21). <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2013-21.%p>

32. Ніколаєв, Л., & Складенко, С. Феномен розвитку емпатії особистості у період дорослішання: соціально-психологічний аспект. *Вісник Національного університету оборони України*, 2021. 61(3), 73–81. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2021-61-3-73-81>
33. Орищенко О. А. Дифенційно-психологічний аналіз емпатії : автореф. канд. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2004. 21 с.
34. Основи практичної психології. / Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. та ін.: Підручник. К.: Либідь, 1999. - 536с.
35. Пагава Д. Емпатія підліткового віку за умов психофізіологічних порушень. Харків : Київські читання, 2017. 202 с.
36. Панок В., Титаренко Т., Чепелева Н. та ін. Основи практичної психології. К., Либідь, 1999.
37. Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології / За ред. Т.І. Пашукової. К.: Знання, КОО, 2000. 204с.
38. Роджерс К. Емпатія. Психологія мотивації та емоцій / під ред. Ю. Б. Гіппенрейтер і М. В. Фалікман. 2002. С. 151.
39. Рябовол Т. Емпатія в процесах онтогенетичної адаптації особистості. Вінниця : КМП РТ, 2017. 182 с.
40. Свідерська Г.М. Психолого-педагогічні чинники розвитку чуйності у ранньому юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2009. 23 с.
41. Тітов І. Г. Деякі аспекти образу Я та ідентичності сучасних юнаків. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Ін-ту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2015. № 15. С. 531–538.
42. Ткачук Л.В. Взаємозв'язок емпатійності з мотивами професійного вибору. *Наука і освіта*. 2001. №1. С.81-83.
43. Ткачук Л.В. Особливості розвитку емпатії в підлітково-юнацькому віці. *Практична психологія і соціальна робота*. 1998. №4. С.23-28.
44. Ткачук Л.В. Професійне самовизначення та його емпатійні детермінанти у сучасного юнацтва: Автореф. канд. дис. Харків, 2003.

45. Трофімов Ю.Л., Рибалка В.В., Гончарук П.А. та ін. Психологія. К.: Либідь, 1999.
46. Туркова Д. М. Емпатія як «спосіб буття» професійного психолога. *Практична психологія та соціальна робота*. 2010. № 8. С. 69-76.
47. Федчишена Н.В. Феномен емпатії у психологічних дослідженнях. К., 2011. 148 с.
48. Філіпішена І.М. Реалізація наступності у формуванні емпатії дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. *Збірник наукових праць. Педагогічні науки*. Випуск 49. Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. С. 173-177.
49. Хоржевська І.М. Емпатійні прояви у дитини підліткового віку. *Збірник наукових праць РДГУ*. 2013. Випуск 2. С. 179-182.
50. Штих І. І. Емпатія як компонент професійних здібностей психолога. Актуальні проблеми наукового й освітнього простору в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів. Мукачево, 2015. С. 183-184.
51. Штих І. І. Здатність до емпатії як компонент професійних здібностей психолога. *Науковий вісник Мукачівського державного ун-ту*. Серія «Педагогіка та психологія». 2015. № 2. С. 177-180
52. Barr J.J. Adolescent Empathy and Prosocial Behavior in the Multidimensional Context of School Culture J.J. Barr, A. Higgins-D'alessandro *The Journal of Genetic Psychology*. 2007. - vol. 168 (3). PP. 231-250.
53. Calvo A.J. The development of a measure of prosocial behaviors for late adolescents / A.J Calvo . B.A. Randall. *Journal of Youth and Adolescence* 2002. vol. 31. PP. 31 - 44.
54. Garaigordobil M. Empati'a en ninos de 10 a 12 anos. M Garaigordobil, P. Garcia de Galdeano // *Psicolhema*. 2006. -vol . 18. PP. 180-186.

Методика діагностики емпатії А.Меграбяна та Н.Епштейна

Для даного дослідження використовується анкета, в якій наведено двадцять п'ять тверджень. Респонденту пропонується виразити міру своєї згоди чи незгоди з кожним з них.

Проведення анкетування відбувалось наступним чином. Учням роздавали анкети та зачитували інструкцію: “Прослухайте твердження і, орієнтуючись на свою поведінку у схожих ситуаціях, виразіть міру своєї згоди чи незгоди з кожним із них. Для цього у відповідній графі бланку відповідей поставте знак плюс.” Анкета та зразок бланку відповідей наведені нижче.

1. Я близько до серця приймаю проблеми своїх друзів.
2. Іноді пісні про кохання викликають у мене багато почуттів.
3. Я сильно хвилювався б, якщо мав би повідомити людині неприємну для неї новину.
4. На мій настрій дуже впливають оточуючі люди.
5. Мені хотілося б здобути професію, пов'язану зі спілкуванням з людьми.
6. Мені дуже подобається спостерігати, як люди приймають подарунки.
7. Коли я бачу людину, яка плаче, я сам засмучуюсь.
8. Слухаючи деякі пісні, я часом відчуваю себе щасливим.
9. Коли я читаю книгу, то так переживаю, ніби все, про що читаю, відбувається насправді.
10. Коли я бачу, що з ким-небудь погано поведуться, то завжди серджуся.
11. Я можу залишатися спокійним навіть тоді, коли всі навколо хвилюються.
12. Мені неприємно, коли люди, дивлячись кіно, зітхають і плачуть.
13. Коли я приймаю рішення, ставлення інших людей до нього ролі не відіграє.
14. Я втрачаю душевний спокій, коли оточуючі чим-небудь пригнічені.
15. Я переживаю, коли бачу людей, які легко засмучуються через дрібниці.
16. Я дуже засмучуюся, коли бачу страждання тварин.
17. Нерозумно переживати з приводу того, що відбувається в кіно, або читаєш у книзі.
18. Я дуже засмучуюся, коли бачу безпорадних старих людей.
19. Я дуже переживаю, коли дивлюся фільм.

20. Я можу залишатися байдужим до будь-якого хвилювання навкруги.

21. Мені здається, що маленькі діти зазвичай плачуть без причини.

Номер питання	Так	Швидше так, ніж ні	Швидше ні, ніж так	Ні
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				
6.				
7.				
8.				
9.				
10.				
11.				
12.				
13.				
14.				
15.				
16.				
17.				
18.				
19.				
20.				
21.				
22.				
23.				
24.				
25.				

Обробка результатів здійснюється відповідно до ключа:

№	Так	Швидше так, ніж ні	Швидше ні, ніж так	Ні
1	4	3	2	1
2	1	2	3	4
3	4	3	2	1
4	1	2	3	4
5	4	3	2	1
6	4	3	2	1
7	4	3	2	1
8	4	3	2	1
9	4	3	2	1
10	4	3	2	1
11	4	3	2	1
12	4	3	2	1
13	4	3	2	1
14	4	3	2	1

15	1	2	3	4
16	1	2	3	4
17	1	2	3	4
18	4	3	2	1
19	4	3	2	1
20	4	3	2	1
21	1	2	3	4
22	4	3	2	1
23	4	3	2	1
24	1	2	3	4
25	1	2	3	4

За кожен відповідь присвоюється 1, 2, 3 або 4 бали, тоді, шляхом додавання, підраховуємо загальний бал. Міра емпатійності визначається по таблиці перерахунку “сирих” балів у стандартні оцінки шкали стенив (Таблиця наведена нижче.)

Стени	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Стандартний відсоток	2,28	4,4	9,19	14,98	19,15	19,15	14,98	9,19	4,4	2,28
Чоловіки	45	46-51	52-56	57-60	61-65	66-69	70-74	75-77	79-83	84
Жінки	57	58-63	64-67	68-71	72-75	76-79	80-83	84-86	87-90	91

Методика дослідження сформованості соціально-етичних цінностей у дитини відповідно до сфер досвіду її взаємодії з навколишнім суспільним середовищем (модифікації Киричука В.О.)

Дана методика використовується для визначення рівня сформованості соціально-етичних цінностей у відповідності до сфер досвіду дитини.

Респонденту пропонуються твердження. Анкета поділена на шість тематичних частин: я і рідна домівка; я і друзі; я і Батьківщина; я і здоров'я; я і навчання; мої уявлення про добро і зло. У кожній частині п'ять завдань. Завдання полягає в наступному: респонденту потрібно вибрати з двох тверджень одне, яке найбільш співпадає з його власними життєвими переконаннями.

Перелік соціально-етичних цінностей відповідно до сфер досвіду взаємодії дитини з навколишнім суспільним середовищем
(біполярні конструкти)

Я і рідна домівка.

1 а) Не шукай чужину, коли маєш домівку.	б) Той, хто далеко їде, щасливіший за того, хто лишається вдома.
2 а) Не ті батьки, що народили, а ті, що виховали.	б) Чужі батьки рідними не стануть.
3 а) Де дитина для батьків найкраща — там панує щастя.	б) Не всі батьки до дітей припадають й не так уже й добре про них дбають.
4 а) У дома береш те, що маєш, а на чужині — те, що дають.	б) Краще жити на чужині, ніж удома, де свої хоч і допомагають, та за все тебе картають.
5 а) У тій родині мир та лад, де не гуляють і не п'ють.	б) У тому домі весело, де п'ють і гуляють.

Я і друзі.

1 а) Справжній друг — це людина, яка розуміє мене краще за інших.	б) Ніхто не може мене зрозуміти краще, ніж я сам.
2 а) Друг — це найбільший скарб у житті.	б) Всі друзі гарні, коли в людини є гроші.
3 а) Друг в біді не кине, а завжди тобі допоможе, підкаже, захистить.	б) Друзі бувають різні, не завжди приходять на допомогу.
4 а) Тільки той не має вірних друзів, хто сам не вміє товаришувати.	б) Друзі бувають лише в того, кому пощастило їх зустріти.
5 а) Старий друг краще за двох нових.	б) Нові друзі кращі за давніх.

Я і Батьківщина.

- 1 а) Та земля близька і мила, де мати народила.
 - 2 а) Батьківщина — спільна мати усіх громадян.
 - 3 а) За рідний край життя віддай.
 - 4 а) Рідний край завжди дорогий і милий.
 - 5 а) На чужій стороні не так сонце світить і небо чужим видається.
- б) Не там Батьківщина, де мати родила, а там рай, де багатий край.
 - б) Не для всіх Батьківщина є такою, щоб її можна було назвати спільною матір'ю.
 - б) Батьківщина — Батьківщиною, а життя одне.
 - б) Хто поїхав далеко і побачив багато, — за рідним краєм мало тужить.
 - б) Хто поїхав у багатий і веселий край, той за рідною стороною не тужить.

Я і здоров'я.

- 1 а) Зичиш здоров'я собі — постійно пильнуй, щоб були чистими руки, обличчя і вода.
 - 2 а) Здоров'я треба берегти — за гроші не знайти.
 - 3 а) Немає професії, кориснішої за медицину, а рятівника кращого, ніж лікар.
 - 4 а) Якщо будеш про себе дбати та берегтися, то будеш здоровим.
 - 5 а) Без здоров'я немає щастя.
- б) Постійно про власне здоров'я дбати — спокою в житті не мати.
 - б) Як гроші маєш, то здоров'я й сили неодмінно придбаєш.
 - б) Краще гроші віддати шевцеві, ніж лікареві.
 - б) Хто найдужче бережеться, того найдужче полюбляють хвороби.
 - б) Не в здоров'ї щастя : можна бути здоровим та нещасним.

Я і навчання.

- 1 а) Вчитися у будь-якому віці не пізно.
 - 2 а) Краще зовсім нічого не знати, ніж вчитися під загрозою покарань.
 - 3 а) Грамотність завжди має хліб і готовий одяг.
 - 4 а) Розум не дарунок природи, а результат навчання і досвіду.
 - 5 а) Життя навчає краще, ніж
- б) Чого не навчишся у молодості, не надбаєш у зрілому віці.
 - б) Жити без знань неможливо : хай карають, але вчать.
 - б) Можна бути грамотним, але все життя прожити у злиднях.
 - б) Те, що дала природа — це на все життя; розумний буде діяти розумно, а дурень по-дурному.
 - б) Без шкільної науки важко

шкільна наука.

зорієнтуватись у житті : часто можна вскочити у страшну халепу.

Мої уявлення про добро і зло.

1	а) За добро платять добром.	б) За добро платять злом.
2	а) Справи робляться хороші не за славу, не за гроші.	б) Якщо робиш добре діло, думай також і про себе : щоб прибуток приносило.
3	а) Добро завжди перемагає зло : в світі більше добра, ніж зла.	б) Зла в житті більше, ніж добра : зло сильніше.
4	а) Злом ти зла не переможеш : сердись не сердись, а краще покорись.	б) Добро повинно бути з “кулаками”, щоб зло ходило з синцями.
5	а) Краще жити з добрими людьми у бідності, ніж зі злими у багатстві.	б) Краще жити зі злими людьми у багатстві, ніж з добрими у бідності.

Обробка результатів тестування: за кожну відповідь “а” додаємо один бал, а за відповідь “б” віднімаємо. Таким чином після обробки всіх шести частин анкети отримуємо певне число, яке і визначає рівень сформованості соціально-етичних цінностей дитини. За допомогою таблиці, наведеної нижче визначаємо цей рівень.

+21...+30	високий рівень	сформовані ціннісні орієнтації
+10...+20	середній рівень	
+1...+9	низький рівень	
-1...-5	високий рівень	несформовані ціннісні орієнтації
-6...-10	середній рівень	
до -11	низький рівень	

**Діагностика стилю спілкування і структури міжособистісних стосунків
за методикою Лірі**

1. Справляю враження на оточуючих.
2. Інші думають про мене прихильно.
3. Умію розпоряджатись і наказувати.
4. Умію наполягати на своєму.
5. Маю почуття власної гідності.
6. Незалежний.
7. Здатен сам подбати про себе.
8. Можу виявляти байдужість.
9. Здатний бути суворим.
10. Суворий, але справедливий.
11. Можу бути щирим.
12. Критичний до інших.
13. Люблю поплакатися.
14. Часто сумний.
15. Здатний виявляти недовіру.
16. Часто розчаровуюсь.
17. Здатний бути критичним до себе.
18. Здатний визнати свою неправоту.
19. Охоче підкоряюся.
20. Поступливий.
21. Шляхетний.
22. Той, що захоплюється і схильний до наслідування.
23. Поважний.
24. Шукаю схвалення.
25. Здатний до співпраці.
26. Прагну уживатися з іншими.
27. Дружелюбний, доброзичливий.
28. Уважний і ласкавий.
29. Делікатний.
30. Той, що схвалює.
31. Чуйний до закликів про допомогу.
32. Безкорисливий.
33. Здатний викликати замилювання.
34. Користуюся повагою в інших.
35. Маю талант лідера.
36. Люблю відповідальність.
37. Упевнений в собі.
38. Самовпевнений і наполегливий.
39. Діловий і практичний.
40. Люблю змагатися.
41. Суворий і жорстокий, де треба.
42. Невблаганний, але безпристрасний.
43. Дратівливий.
44. Відкритий і прямолінійний.
45. Не терплю, щоб мною командували.
46. Скептичний.
47. Про мене важко скласти перше враження.
48. Вразливий, педантичний.
49. Легко ніяковію.
50. Невпевнений у собі.
51. Поступливий.
52. Скромний.
53. Часто допомагаю іншим.
54. Дуже ціную авторитети.
55. Охоче приймаю поради.
56. Довірливий і прагну радувати інших.
57. Завжди люб'язний.
58. Шаную думку оточуючих.
59. Товариський, добре уживаюся.
60. Добросердий.
61. Той, що вселяє впевненість.
62. Ніжний і щирсердечний.
63. Люблю піклуватись про інших.
64. Безкорисливий, щедрий.
65. Люблю давати поради.
66. Викликаю враження значущості.
67. Маю начальницько-наказовий тон.
68. Владний.
69. Хвалькуватий.
70. Гордовитий і самовдоволений.
71. Думаю тільки про себе.
72. Хитрий і розважливий.
73. Нетерпимий до помилок інших.
74. Корисливий.
75. Відвертий.
76. Часто недружелюбний.
77. Озлоблений.
78. Скаржиться на всіх.
79. Ревнивий.
80. Довго пам'ятаю образи.
81. Схильний до самотерзання.
82. Соромливий.
83. Безініціативний.
84. Лагідний.
85. Залежний, несамостійний.
86. Люблю підкорятися.
87. Даю іншим право розпоряджатися.
88. Легко захоплююся.
89. Легко потрапляю під вплив друзів.
90. Готовий довіритись будь-кому.

91. Позитивно ставлюсь до всього без розбору.	103. Егоїстичний.
92. Усім симпатизую.	104. Холодний, черствий.
93. Прощаю все.	105. Уїдлиий, глузливий.
94. Переповнений надмірним співчуттям.	106. Злісний, жорстокий.
95. Великодушний і терпимий до недоліків.	107. Часто гніваюсь.
96. Прагну до наставництва.	108. Байдужий.
97. Прагну до успіху.	109. Злопам'ятний.
98. Хочу, щоб усі мною милувалися.	110. Проникнутий духом суперечності.
99. Розпоряджаюся іншими.	111. Упертий.
100. Деспотичний.	112. Недовірливий і підозрілий.
101. Сноб(Судить про людей за рангом і статком, а не за особистісними якостями).	113. Боязкий.
102. Марнолюбний.	114. Сором'язливий.
	115. Відрізняюсь надмірною готовністю підкорятися.
	116. М'якотілий.
	117. Майже ніколи не заперечую

Обробка результатів: підраховуються бали за 8 октантами (шкалами) психограми методики. Кожний плюс оцінюється в 1 бал. Максимальна оцінка рівня — 16 балів. Ключ до шкал :

- 1-й октант : запитання 1 — 4, 33 — 36, 65 — 68, 97 — 100 ;
 2-й октант : запитання 5 — 8, 37 — 40, 69 — 72, 101 — 104 ;
 3-й октант : запитання 9 — 12, 41 — 44, 73 — 76, 105 — 108 ;
 4-й октант : запитання 13 — 16, 45 — 48, 77 — 80, 109 — 112 ;
 5-й октант : запитання 17 — 20, 49 — 52, 81 — 84, 113 — 116 ;
 6-й октант : запитання 21 — 24, 53 — 56, 85 — 88, 117 — 120 ;
 7-й октант : запитання 25 — 28, 57 — 60, 89 — 92, 121 — 124 ;
 8-й октант : запитання 29 — 32, 61 — 64, 93 — 96, 125 — 128.
 Домінування : $(1-5)+0,7*(8+2-4-6)$.
 Дружелюбність : $(7-3)+0,7*(8-2-4+6)$.

Зразок бланку відповідей до методики визначення самооцінки Кисельова

Ідеал	Якості особистості	Я	d	d ²
	Сміливість			
	Поступливість			
	Запальність			
	Наполегливість			
	Нервозність			
	Терплячість			
	Захоплюваність			
	Пасивність			
	Холодність			
	Ентузіазм			
	Обережність			
	Недовірливість			
	Впертість			
	Млявість			
	Безпечність			
	Нерішучість			
	Енергійність			
	Соромливість			
	Життєрадісність			
	Примхливість			

Між бажаним та реальним рівнем кожної якості визначається різниця (d), яка підноситься до квадрату. Потім підраховується сума квадратів і за формулою: $r = 1 - 0,00075\sum d^2$ визначається коефіцієнт кореляції. Чим ближчим коефіцієнт є до одиниці, тим вища самооцінка. Про адекватну самооцінку свідчить коефіцієнт від 0,4 до 0,6.

ТЕСТ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ Л. МІХЕЛЬСОНА

Мета: Визначення рівня комунікативної компетентності і якості сформованості основних комунікативних умінь.

Інструкція: Опитувальник містить опис 27 комунікативних ситуацій. До кожної ситуації пропонується 5 можливих варіантів поведінки.

Уважно прочитайте кожну з описаних ситуацій і виберіть один варіант поведінки в ній. Це має бути найбільш характерна для Вас поведінка, те, що Ви дійсно робите в таких випадках, а не те, що, по-вашому, слід було б робити. Не можна вибирати два або більше варіантів або приписувати варіант, не зазначений в опитувальнику.

Тестовий матеріал.

1. Хто-небудь говорить Вам: "Мені здається, що Ви чудова людина".

Ви зазвичай в подібних ситуаціях:

- а) Говорите: "Ні, що Ви! Я таким не є".
- б) Говорите з посмішкою: "Спасибі, я дійсно людина видатна".
- в) Говорите: "Спасибі".
- г) Нічого не говорите і при цьому червонієте.
- д) Говорите: "Так, я думаю, що відрізняюся від інших і в кращу сторону".

2. Хто-небудь здійснює дію або вчинок, які, на Вашу думку, є чудовими. У таких випадках Ви зазвичай:

- а) Поступаєте так, як якщо б ця дія не була настільки чудовою, і при цьому говорите: "Нормально"
- б) Говорите: "Це було чудово, але я бачив результати трохи краще".
- в) Нічого не говорите.
- г) Говорите: "Я можу зробити набагато краще".
- д) Говорите: "Це дійсно чудово!"

3. Ви займаєтеся справою, яка Вам подобається, і думаєте, що вона у Вас виходить дуже добре. Хто-небудь говорить: "Мені це не подобається!" Зазвичай в таких випадках Ви:

- а) Говорите: "Ви - дурень!"
- б) Говорите: "Я все ж думаю, що це заслуговує гарної оцінки".
- в) Говорите: "Ви праві", хоча насправді не згодні з цим.
- г) Говорите: "Я думаю, що це видатний рівень! Що Ви в цьому розумієте".
- д) Відчуваєте себе скривдженим і нічого не говорите у відповідь.

19

4. Ви забули взяти з собою якийсь предмет, а думали, що принесли його, і хтось говорить Вам: "Ви такий тюхтій! Ви забули б і свою голову, якби вона не була прикріплена до плечей". Зазвичай Ви у відповідь:

- а) Говорите: "У будь-якому випадку, я розумніше за Вас! Крім того, що Ви в цьому розумієте!".
- б) Говорите: "Так, Ви праві. Іноді я веду себе як тюхтій".

- в) Говорите: "Якщо хто-небудь тюхтій, то це Ви".
- г) Говорите: "У всіх людей є недоліки. Я не заслуговую такої оцінки тільки за те, що забув щось".
- д) Нічого не говорите або взагалі ігноруєте цю заяву.
5. Хто-небудь, з ким Ви домовилися зустрітися, запізнився на 30 хвилин, і це Вас засмутило, причому людина ця не дає жодних пояснень своєму запізненню. У відповідь Ви зазвичай:
- а) Говорите: "Я засмучений тим, що Ви змусили мене стільки чекати".
- б) Говорите: "Я все думав, коли ж Ви прийдете".
- в) Говорите: "Це був останній раз, коли я змусив себе чекати Вас".
- г) Нічого не говорите цій людині.
- д) Говорите: "Ви ж обіцяли. Як Ви сміли так спізнюватися!"
6. Вам потрібно, щоб хто-небудь зробив для Вас одну річ. Зазвичай в таких випадках Ви:
- а) Нікого ні про що не просите.
- б) Говорите: "Ви повинні зробити це для мене".
- в) Говорите: "Не могли б Ви зробити для мене одну річ?", після цього пояснюєте суть справи.
- г) Злегка натякаєте, що Вам потрібна послуга цієї людини.
- д) Говорите: "Я дуже хочу, щоб Ви зробили це для мене".
7. Ви знаєте, що хтось відчуває себе засмученим. Зазвичай в таких ситуаціях Ви:
- а) Говорите: "Ви виглядаєте засмученими. Чи не можу я допомогти.?"
- б) Перебуваючи поряд, не заводите розмови про його стан.
- в) Говорите: "У Вас якась неприємність?"
- г) Нічого не говорите і залишаєте цю людину наодинці з собою.
- д) Сміючись говорите: "Ви просто як велика дитина!"
8. Ви відчуваєте себе засмученим, а хто-небудь говорить: "Ви виглядаєте засмученими". Зазвичай в таких ситуаціях Ви:
- а) Негативно качаєте головою або ніяк не реагуєте.
- б) Говорите: "Це не Ваша справа!"
- в) Говорите: "Так, я трохи засмучений. Спасибі за участь".
- г) Говорите: "Дарма".
- д) Говорите: "Я засмучений, залиште мене одного".
- 20
9. Хто-небудь засуджує Вас за помилку, яку зробив інший. У таких випадках Ви зазвичай:
- а) Говорите: "Ви збожеволіли!"
- б) Говорите: "Це не моя вина. Цю помилку зробив хтось інший.".
- в) Говорите: "Я не думаю, що це моя вина".
- г) Говорите: "Залиште мене у спокої, Ви не знаєте, що Ви говорите".
- д) Приймаєте свою провину або не кажете нічого.
10. Хто-небудь просить Вас зробити що-небудь, але Ви не знаєте, чому

це повинно бути зроблено. Зазвичай в таких випадках Ви:

- а) Говорите: "Це не має ніякого сенсу, я не хочу це робити".
- б) Виконуєте прохання і нічого не говорите.
- в) Говорите: "Це дурість; я не збираюся цього робити".
- г) Перш ніж виконати прохання, говорите: "Поясніть, будь ласка, чому це повинно бути зроблено".
- д) Говорите: "Якщо Ви цього хочете ...", після чого виконуєте прохання.

11. Хтось говорить Вам, що на його думку, те, що Ви зробили, чудово.

У таких випадках Ви зазвичай:

- а) Говорите: "Так, я, зазвичай, це роблю краще, ніж більшість інших".
- б) Говорите: "Ні, це не було настільки здорово".
- в) Говорите: "Правильно, я дійсно це роблю краще за всіх".
- г) Говорите: "Спасибі".
- д) Ігноруєте почуте і нічого не відповідаєте.

12. Хто-небудь був дуже люб'язний з Вами. Зазвичай в таких випадках Ви:

- а) Говорите: "Ви дійсно були дуже люб'язні по відношенню до мене".
- б) Дієте так, ніби ця людина не була настільки люб'язна до Вас, і говорите: "Так, дякую".
- в) Говорите: "Ви поводитися відносно мене цілком нормально, але я заслуговую більшого".
- г) Ігноруєте цей факт і нічого не говорите.
- д) Говорите: "Ви поводитися відносно мене недостатньо добре".

13. Ви розмовляєте з приятелем дуже голосно, і хто-небудь говорить Вам: "Вибачте, але Ви поведіться занадто шумно". У таких випадках Ви зазвичай:

- а) Негайно припиняєте бесіду.
- б) Говорите: "Якщо Вам це не подобається, провалюйте звідси".
- в) Говорите: "Вибачте, я буду говорити тихіше", після чого розмовляєте приглушеним голосом.
- г) Говорите: "Вибачте" і припиняєте бесіду.
- д) Говорите: "Все в порядку" і продовжуєте голосно розмовляти.

21

14. Ви стоїте в черзі, і хто-небудь стає попереду Вас. Зазвичай в таких випадках Ви:

- а) Неголосно коментуєте це, ні до кого не звертаючись, наприклад: "Деякі люди поведуться дуже нервово".
- б) Говорите: "Ставайте в хвіст черги!"
- в) Нічого не говорите цьому типу.
- г) Говорите голосно: "Вийди з черги, ти, нахаба!"
- д) Говорите: "Я зайняв чергу раніше. Будь ласка, станьте в кінець черги".

15. Хто-небудь робить що-небудь таке, що Вам не подобається і викликає у Вас сильне роздратування. Зазвичай в таких випадках Ви:

- а) Викрикуєте: "Ви бовдур, я ненавиджу Вас!"
- б) Говорите: "Я сердитий на Вас. Мені не подобається те, що Ви робите."
- в) Дієте так, щоб пошкодити цій справі, але нічого цього типу не кажете.
- г) Говорите: "Я розсерджений. Ви мені не подобаєтесь".
- д) Ігноруєте цю подію і нічого не говорите цього типу.

16. Хто-небудь має що-небудь таке, чим Ви хотіли б користуватися. Зазвичай в таких випадках Ви:

- а) Говорите цій людині, щоб вона дала Вам цю річ.
- б) Утримуєтеся від усяких прохань.
- в) Відбираєте цю річ.
- г) Говорите цій людині, що Ви хотіли б користуватися даним предметом, і потім просите його у неї.
- д) Розмірковує про цей предмет, але не просите його для користування.

17. Хто-небудь запитує, чи може він отримати у Вас певний предмет для тимчасового користування, але оскільки це новий предмет, Вам не хочеться його позичати. У таких випадках Ви зазвичай:

- а) Говорите: "Ні, я тільки що отримав його і не хочу з ним розлучатися; може бути коли-небудь потім".
- б) Говорите: "Взагалі-то я не хотів би його давати, але Ви можете покористуватися ним".
- в) Говорите: "Ні, придбайте свій!"
- г) Позичаєте цей предмет всупереч своєму небажанню.
- д) Говорите: "Ви збожеволіли!"

18. Якись люди ведуть бесіду про хобі, яке подобається і Вам, і Ви хотіли б приєднатися до розмови. У таких випадках Ви зазвичай:

- а) Не кажете нічого.
- б) Перериваєте бесіду і відразу розповісте про свої успіхи в цьому хобі.
- в) Підходите ближче до групи і при слушній нагоді вступаєте в розмову.
- г) Підходите ближче і очікуєте, коли звернуть на Вас увагу.
- д) Перериваєте і негайно говорите, як сильно Вам подобається це хобі.

22

19. Ви займаєтеся своїм хобі, а хто-небудь питає: "Що Ви робите?"

Зазвичай Ви:

- а) Говорите: "О, це дрібниця". Або: "Та нічого особливого".
- б) Говорите: "Не заважайте, хіба Ви не бачите, що я зайнятий?"
- в) Продовжуєте мовчки працювати.
- г) Говорите: "Це зовсім Вас не стосується".
- д) Припиняєте роботу і пояснюєте, що саме Ви робите.

20. Ви бачите людину, яка спіткнулася і падає. У таких випадках Ви:

- а) Розсміявшись, говорите: "Чому Ви не дивітеся під ноги?"
- б) Говорите: "У Вас все гаразд? Може я щось можу для Вас зробити?"
- в) Питаєте: "Що сталося?"
- г) Говорите: "Це все вибоїни в тротуарі".

д) Ніяк не реагуєте на цю подію.

21. Ви стукнулися головою об полицю і набили шишку. Хто-небудь говорить: "З Вами все гаразд?". Зазвичай Ви:

а) Говорите: "Я прекрасно себе почуваю. Залиште мене у спокої!"

б) Нічого не говорите, ігноруючи цю людину.

в) Говорите: "Чому Ви не займаєтеся своєю справою?"

г) Говорите: "Ні, я забив свою голову, дякую за увагу до мене".

д) Говорите: "Дарма, у мене все буде о'кей".

22. Ви припустилися помилки, але вина за неї покладена на когось іншого. Зазвичай в таких випадках Ви:

а) Не нажите нічого.

б) Говорите: "Це їх помилка!"

в) Говорите: "Цю помилку допустив Я".

г) Говорите: "Я не думаю, що це зробила ця людина".

д) Говорите: "Це їх гірка доля".

23. Ви відчуваєте себе ображеним словами, сказаними ким-небудь на Вашу адресу. У таких випадках Ви зазвичай:

а) Ідете геть від цієї людини, не сказавши їй, що вона засмутила Вас.

б) Заявляєте цій людині, щоб вона не сміла більше цього робити.

в) Нічого не говорите цій людині, хоча відчуваєте себе скривдженим.

г) У свою чергу ображаєте цю людину, називаючи її по імені.

д) Заявляєте цій людині, що Вам не подобається те, що вона сказала, і що вона не повинна цього робити знову.

24. Хто-небудь часто перебиває, коли Ви говорите. Зазвичай в таких випадках Ви:

а) Говорите: "Вибачте, але я хотів би закінчити те, про що розповідав".

б) Говорите: "Так не роблять. Можу я продовжити свою розповідь?"

в) Перериваєте цю людину, відновлюючи свою розповідь.

23

г) Нічого не говорите, дозволяючи іншій людині продовжувати свою промову.

д) Говорите: "Замовкніть! Ви мене перебили".

25. Хто-небудь просить Вас зробити що-небудь, що завадило б Вам здійснити свої плани. У цих умовах Ви зазвичай:

а) Говорите: "Я дійсно мав інші плани, але я зроблю те, що Ви хочете.

б) Говорите: "Ні в якому разі! Пошукайте кого-небудь ще".

в) Говорите: "Добре, я зроблю те, що Ви хочете".

г) Говорите: "Відійдіть, залиште мене в спокої".

д) Говорите: "Я вже приступив до здійснення інших планів. Можливо, коли-небудь потім".

26. Ви бачите когось, з ким хотіли б зустрітися і познайомитися. У цій ситуації Ви зазвичай:

а) Радісно окликаєте цю людину і йдете їй назустріч.

- б) Підходите до цієї людини, представляєтеся і починаєте з нею розмову.
- в) Підходите до цієї людини і чекаєте, коли вона заговорить з Вами.
- г) Підходите до цієї людини і починаєте розповідати про великі справи, які зробили Ви.
- д) Нічого не говорите цій людині.

27. Хто-небудь, кого Ви раніше не зустрічали, зупиняється і гукає Вас вигуком "Привіт!". У таких випадках Ви зазвичай:

- а) Говорите: "Що Вам потрібно?"
- б) Не кажете нічого
- в) Говорите: "Залиште мене у спокої".
- г) Вимовляєте у відповідь "Привіт!", представляєтеся і просите цю людину представитися у свою чергу.
- д) Киваєте головою, вимовляєте "Привіт!" і проходите мимо.

Обробка та аналіз результатів. Даний тест являє собою різновид тесту досягнень, тобто побудований за типом завдання, у якого є правильна відповідь – деякий еталонний варіант поведінки, який відповідає компетентному, впевненому, партнерському стилю. Ступінь наближення до еталону можна визначити по числу правильних відповідей. Неправильні відповіді підрозділяються на неправильні "знизу" (залежні) і неправильні "зверху" (агресивні). Вам пропонується ключ, за допомогою якого можна визначити, до якого типу реагування належить обраний варіант відповіді: впевненого, залежного або агресивного. У результаті пропонується підрахувати число правильних і неправильних відповідей у відсотковому відношенні до загального числа обраних відповідей.

24

Відзначте, який спосіб спілкування Ви вибрали (залежний, компетентний, агресивний) в кожній запропонованій ситуації відповідно до ключа.

Проаналізуйте результати: які вміння у Вас сформовані, який тип поведінки переважає?

Всі питання розділені авторами на 5 типів комунікативних ситуацій:

- ситуації, в яких потрібна реакція на позитивні висловлювання партнера (питання 1, 2, 11, 12)
- ситуації, в яких людина повинна реагувати на негативні висловлювання (питання 3, 4, 5, 15, 23, 24)
- ситуації, в яких до людини звертаються з проханням (питання 6, 10, 14, 16, 17, 25)
- ситуації бесіди (13, 18, 19, 26, 27)
- ситуації, в яких потрібно проявити емпатію (розуміння почуттів і станів іншої людини (питання 7, 8, 9, 20, 21, 22)).

Блоки умінь:

1. Уміння надавати і приймати знаки уваги (компліменти) - питання 1, 2, 11, 12.

2. Реагування на справедливу критику - питання 4, 13.
3. Реагування на несправедливу критику - питання 3, 9.
4. Реагування на провокуючу поведінку з боку співрозмовника - питання 5, 14, 15, 23, 24.
5. Уміння звернутися з проханням - питання 6, 16.
6. Уміння відповісти відмовою на прохання, сказати "ні" - питання 10, 17, 25.
7. Уміння самому надати співчуття, підтримку - питання 7, 20.
8. Уміння самому приймати співчуття і підтримку - питання 8, 21.
9. Уміння вступити в контакт з іншими, контактність - питання 18, 26.
10. Реагування на спробу вступити з Вами в контакт - питання 19, 27.
25

КЛЮЧ

залежний компетентний агресивний

- 1 АГ БВ Д
- 2 АВ Д БГ
- 3 ВД Б АГ
- 4 БД Г АВ
- 5 Г АБ ВД
- 6 АГ ВД Б
- 7 БГ АВ Д
- 8 АГ В БД
- 9 Д БВ АГ
- 10 БД Г АВ
- 11 БД Г АВ
- 12 БГ А ВД
- 13 АГ В БД
- 14 АВ Д БГ
- 15 ВД Б АГ
- 16 БД Г АВ
- 17 Г АБ ДВ
- 18 АГ В БД
- 19 АВ Д БГ
- 20 ГД БВ А

21 Б ГД АВ

22 А ВГ БД

23 АВ Д БГ

24 Г АБ ВД

25 В АД БГ

26 ВД АБ Г

27 БД АГ В